

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het litteken van de dood : de biografie van Jan Wolkers

Blom, O.P.

Citation

Blom, O. P. (2017, October 19). *Het litteken van de dood : de biografie van Jan Wolkers*. De Bezige Bij, Amsterdam / Antwerpen. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/58726>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/58726>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/58726> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Blom, Onno

Title: Het litteken van de dood : de biografie van Jan Wolkers

Date: 2017-10-19

1

**HET
LITTEKEN
VAN DE
DOOD**

Deze dag gaat nooit voorbij

Op 26 augustus 1944 bloeiden zwanenbloemen in de sloten en kleurden paardenbloemen de weilanden om Oegstgeest felgeel.¹ Jan Wolkers sprong over het slootje tussen de Rijnsburgerweg en het weiland op de grens van zijn geboortedorp en Leiden. Hij ging zitten in het gras en nam zijn schetsboek op z'n knieën. In zwarte inkt tekende hij de zon die vlammend onderging achter de bomen.

‘De zon staat stil op papier,’ denkt Erik van Poelgeest, de held van Wolkers’ debuutroman *Kort Amerikaans*. ‘Hij blijft stilstaan en brandt op. Deze dag gaat nooit voorbij.’²

De tekening van die dag is bewaard gebleven in Wolkers’ persoonlijke archief. ‘Laatste mogelijkheden’ staat in zijn jongenshandschrift in de linkerbovenhoek geschreven. Rechtsboven staat: ‘Opgedragen aan m’n zieke broer. J.H. Wolkers, 26-8-1944.’³

Zijn oudste broer Gerrit, die hij innig liefhad, tegen wie hij opkeek en met wie hij jarenlang in één bed had geslapen, lag op sterven.

Jan zat al bijna een jaar ondergedoken op een zolderkamertje aan de Lange Mare in Leiden. In de herfst van 1943, vlak voor zijn achttiende verjaardag, had hij thuis in Oegstgeest een oproep ontvangen voor de Arbeitseinsatz. Zijn vertrek uit het ouderlijk huis had hij niet als een tragedie ervaren. Integendeel: hij was opgelucht dat hij de benauwenis van het grote, streng gereformeerde gezin – hij was de derde van een elftal kinderen – kon ontvluchten. Hij zocht tijdens de bezetting de bevrijding.

De jonge Jan Wolkers wilde ontsnappen aan de gesel Gods, die

zijn vader over de hoofden van zijn kinderen liet knallen. Hij had besloten om iets tegenover dat beklemmende religieuze wereldbeeld te stellen. Hij wilde kunstenaar worden. Een eigen universum scheppen, hemel en aarde met zijn eigen handen vormgeven. Dagelijks bezocht hij de Leidse schilder- en tekenacademie *Ars Aemula Naturae*, waar hij onder druk van de oorlog de enige leerling was geworden.

Uit puberale overdrijving had Jan zich voorgesteld, toen hij met zijn schilderkist en een koffer vol vale kleren in het blauwe trammetje naar Leiden was gestapt, dat hij nooit meer terug zou komen in het ouderlijk huis, de vervallen kruidenierszaak in de Deutzstraat no. 7, waarvan de etalageruit met witkalk was dichtgeschilderd.

Maar zijn moeder kwam een paar maal per week met de tram naar hem toe, met een pannetje eten op schoot waar een luier van Pimmetje, de elfde en jongste loot aan de Wolkersstam, omheen was gewikkeld om het voedsel warm te houden. Bovendien kon Jan het niet laten om geregeld over de Rijnsburgerweg terug naar Oegstgeest te lopen om zijn broertjes en zusjes te zien.

Zijn broer Gerrit, die drie jaar ouder was dan hij, was op 17 augustus 1944 plotseling bleek en bezweet thuisgekomen van zijn onderduikadres, een boerderij in de buurt van het Zuid-Hollandse Berkel. Hij was daar ternauwernood ontsnapt aan een inval van de Landwacht. Onderweg had hij overgegeven. Hij was doodziek. Gerrit bleek besmet met difterie, een bacteriële infectie die dodelijk kon zijn. Nadat de dokter de ziekte had geconstateerd werd hij viermaal getroffen door een hartaanval. Jan werd door zijn moeder gewaarschuwd en kwam onmiddellijk naar huis om zijn broer te zien.

Op 28 augustus 1944 werd Gerrit overgebracht naar het Academisch Ziekenhuis in Leiden.⁴ Daar heeft Jan hem voor het laatst gezien op de afdeling Besmettelijke Ziekten. ‘Het voorportaal van de verschrikking,’ denkt Erik van Poelgeest als hij onder de kille poort door het ziekenhuis binnenstapt. ‘Hierachter liggen de tuinen van de dood, waar de stervenden in etalages wegwijnen.’⁵

Gerrit lag alleen op een kamer, achter glas, in een witgelakt metalen bed met hoge spijlen. Jan tikte tegen het glas. Langzaam bewoog zijn broer zijn hoofd, draaide zijn gezicht naar hem toe en stak zijn vuist naar hem op. ‘Het is het laatste wat hij gedaan heeft,’ schreef Wolkers in het essay ‘Het vuur’. ‘De moed om dat te doen, als je ligt te creperen. Ik heb me vaak afgevraagd wat het betekende. Niet alleen een vaarwel voor altijd en eeuwig, maar ook bemoedigend. Ga door, leef verder. Het gevoel dat zijn leven in me overging. Dat alles wat wij samen beleefd hadden nu alleen nog maar door mij bestond. Dat ik alles van hem moest onthouden om het later op te schrijven.’⁶

Het beeld van de stervende broer is nooit uit Wolkers’ geheugen verdwenen. Zelfs in het allerlaatste wat Wolkers heeft geschreven, op de paar pagina’s uit 2006 van wat de roman *Waar eens lente stond* had moeten worden, keert Gerrit terug.⁷ Wolkers moest de dood van zijn broer steeds opnieuw verbeelden, aan de verwerking ervan kwam voor hem nooit echt een einde.

Hij verbeelde het sterfbed in bijna identieke bewoordingen in *Kort Amerikaans* en *Terug naar Oegstgeest*. En die woorden vormen op hun beurt weer het hart van een van de twee gedichten die Wolkers in augustus 1957 publiceerde in de *Kroniek van Kunst en Cultuur*, maar waarvan hij de eerste versie al in de Hongerwinter had geschreven.⁸ Het was zijn debuut in de literatuur:

je bent gewoon maar doodgegaan
achter het glas
terwijl de herfst voor de deur stond
met deze hand
als een inktvlek
probeerde ik de zon stil te zetten
geen geluid brak meer door
van achter de glazen barrière
volière
van ijs en chroom
waar je witte hand in zweefde

als een meeuw die de kust verlaat
als een berijpte boom
zo hangen vanavond
mijn betraande ogen
in je afscheid⁹

Wolkers is niet alleen zijn hele leven de dood van zijn broer obsessief blijven verbeelden, maar hij heeft ook geprobeerd om Gerrit te behoeden voor de dood. Jan wilde zijn angst, woede en verdriet bezweren door een tekening te maken. De verschrikking van wat komen ging, gaf hem de schok dat het met hem ook zo afgelopen zou kunnen zijn, dat hij iets moest achterlaten. Een teken van zijn bestaan.¹⁰

‘Laatste mogelijkheden’ is Wolkers’ eerste kunstwerk. Het getuigt van zijn talent en verbeeldingskracht. Veel kunst had hij als achttienjarige jongen nog niet gezien. Vol bewondering had hij een boek over de impressionisten doorgebladerd in een boekhandel in de Leidse Breestraat. Op Ars bestudeerde hij de boeken over Rembrandt, Jan was gefascineerd door diens zelfportretten. Hij kende de schilderijen in de collectie van De Lakenhal, het museum in de stad. *Het laatste oordeel* van Lucas van Leyden, *Bloemen en blâren* van Floris Verster, *Twee koningskinderen* van Matthijs Maris. Maar nog nooit had hij de zon zien vlammen op *De zaaier* van Vincent van Gogh. Van *De schreeuw* van Munch had Jan nog nooit gehoord.

Toch slaakte hij in zijn tekening een even huiveringwekkende, stille noodkreet. Hij zette de zon stil op papier. De naderende dood van zijn broer luidde de geboorte van zijn kunstenaarschap in.

Het litteken van de dood

Jan Wolkers was een getekende. Voor iemand wiens taal en voorstellingsvermogen waren gevoed doordat zijn vader hem driemaal daags vurig en met welluidende stem voorlas uit de Bijbel is onmiddellijk duidelijk wat daaronder moet worden verstaan: hij was een getekende als Kaïn, de zoon van Adam en Eva, die zijn broer Abel in een vlaag van jaloezie om het leven had gebracht. Na de moord had God op Kaïn een teken aangebracht. ‘En de Here zeide tot Kaïn: Waarom zijt gij ontstoken, en waarom is uw aangezicht vervallen?’¹¹

In zijn jeugd had Jan op zijn linkerslaap een leverkleurig litteken, alsof iemand met een groot penseel een klodder paarsbruine verf op hem had aangebracht. In zijn late leven was het litteken haast onzichtbaar geworden, maar op sommige jeugdfoto’s is het nog te zien. Het litteken had hij als baby opgelopen bij een ongeluk met een kapotte kroepketel.

Deze scène heeft Wolkers op verschillende plaatsen in zijn werk verbeeld. ‘Toen ik een half jaar was kreeg ik bronchitis,’ vertelt Erik van Poelgeest in *Kort Amerikaans* aan zijn vriendinnetje Elly. ‘Naast mijn wieg kwam een hoog keteltje te staan met een lange tuit die tussen de gordijnen van de wieg werd gestoken. Onder het keteltje brandde een spirituslichtje. Na verloop van tijd ging het water koken en de stoom kwam de wieg in. De bedoeling was dat het slijm loskwam, maar ik geloof dat het een verouderde therapie is. Tegenwoordig wordt het niet meer gedaan. Op zekere dag raakte de tuit verstopt. Mijn ouders zeiden dat de apotheker hun een ondeugdelijk apparaat had gegeven, dat gesoldeerd was. Het gesmolten lood en het kokende water spoten tegen mijn slaap.’¹²

Dit is het verhaal dat zijn ouders hem altijd hebben verteld. Toen Wolkers zich in 1965 documenteerde voor zijn roman *Terug naar Oegstgeest* vertelde Mitzi de Vink, de buurvrouw van Deutzstraat nr. 11, dat ze zijn ouders met hem in een dekentje gewikkeld in een taxi had zien stappen. Later had ze van zijn moeder ge-

hoord dat Jan op haar schoot had gezeten en de pot thee had omgetrokken.¹³

Wolkers was hoogst verbaasd om dat te horen, maar heeft die verklaring later toegeschreven aan allesverterende schaamte van zijn moeder. Zij had zich schuldig gevoeld over wat haar zontje was overkomen en had aan de buurvrouw een verhaal verteld dat de indruk moest wekken dat zij niet nalatig was geweest.¹⁴

Janna Wolkers, Jans lievelingszusje, kan zich daar wel wat bij voorstellen: ‘Mijn moeder loog zich te barsten. Zij schaamde zich voor alles en bedekte alles. Soms letterlijk: met doeken en antimakassars over de slijtplekken op de divan als er iemand op bezoek kwam. Ze wilde het altijd doen voorkomen alsof wij een modelgezin waren waarin nooit iets voorviel.’¹⁵

Aan het einde van haar leven heeft moeder Wolkers er nog iets over gezegd tegen haar zoon. Op vrijdag 11 maart 1977 noteerde Wolkers in zijn dagboek: ‘Ze vertelt dat toen ik dat ongeluk kreeg met die kroepketel dat ze spuitjes aan het schoonmaken was. [...] Ze hoorde een vreemd geluid bij de wieg en sloeg toen die ketel zo tegen de grond. Ik huilde erg veel. Als ik haar vraag of dat zo is, zegt ze: “Als je ze de borst gaf, waren ze weer stil.”’¹⁶

Bij zijn ouders op zolder heeft Wolkers de kroepketel met eigen ogen gezien – al kon hij daar geen defect aan ontdekken. De verbranding was zo ernstig dat het linkeroog van de baby lang dicht heeft gezeten. Vlak na het ongeluk wisten zijn ouders zelfs niet zeker of hij niet aan één oog blind was geworden.

De angst voor blindheid heeft Wolkers nooit verlaten. ‘Ik zou er liever helemaal niet zijn, als mijn ogen maar mochten blijven bestaan, op een bordje met lauwe melk of zo. Dan kan ik blijven kijken.’¹⁷

Het litteken van het ongeluk heeft Wolkers altijd beschouwd als het brandmerk van zijn ware aard. Als jongen zat hij eens verscholen achter de divan en hoorde zijn vader zeggen dat hij voor zijn leven ‘geschandaliseerd’ was. Hij werd gepest met de plek op zijn slaap. ‘Cilinderolievlek!’ riepen zijn broers en zusters.

Als jongen haalde Jan veel kattenkwaad uit met zijn vriendje

Wim de Kler, die om met hem te spelen thuis stiekem uit het raam klom. Zij speelden op de verboden bouwterreinen, klommen de nieuwe huizen binnen en gingen op de nok van het dak naar de mensen zitten zwaaien.¹⁸ Eenmaal werden ze betrapt. Jan werd in zijn kraag gegrepen door een man in een blauwe overall en bekalkte laarzen. De man schreeuwde tegen hem: ‘Laat ik jou hier geen één keer meer zien, want ik onthoud jouw gezicht, jij bent een getekende. Jij hebt het Kaïnsteken op je kop.’¹⁹

Jan probeerde uit alle macht zijn litteken te verhullen. Het liefst liet hij zijn haar groeien, zodat zijn gekrulde lokken over zijn slaap vielen. Zijn vader wilde daar niets van weten. Hij liet zijn zoon op een stoel plaatsnemen, legde daarop een aantal delen van het *Verzameld Werk* van Bilderdijk, schoor Jans haar af – en spaarde zo een dubbeltje voor de kapper uit. De herinnering aan de hardhandige wijze waarop zijn vader hem met de tondeuse een ‘kort Amerikaans’ kapsel gaf, leidde tot de titelscène van Wolkers’ romandebuut: ‘Ik huilde als ik geknipt werd. Het draaide er meestal op uit dat ik een klap om mijn oren kreeg. Je bent een onhandelbaar kind, zei mijn vader dan. Je bent dwars en ongezeglijk. Gekrulde haren, gekrulde zinnen. En hij knipte alles eraf.’²⁰

De obsessie met het litteken verdween niet na zijn prilste jeugd. Wolkers’ jeugdvriend Hans van Straten herinnerde zich hoe Jan als puber ‘in de buurt van de geestgronden bij Leiden altijd liep te dwalen, somber en een beetje Wertherachtig. Het litteken dat hij heeft [...], heeft hij altijd ervaren als een Kaïnsteken. Het zit aan de linkerkant en hij vermijdt het dat iemand aan die kant met hem loopt of zit. [...] Door zijn bezetenheid is hij, behalve voor zijn vrienden, niet sociabel.’²¹

Op de melancholieke zelfportretten die Jan in de oorlog maakte, kraste hij het papier aan de linkerkant van zijn gezicht helemaal zwart om het litteken te verhullen: ‘Een litteken is een stuk duister verleden,’ schreef Wolkers in het essay ‘In de schaduw van het voorgeslacht’. ‘Want was het niet of die baardeloze jongeling, die niet verder geweest was dan het haventje van Katwijk en de Zijlpoort te Leiden, al het leed der wereld had doorschouwd. Of er

achter die pijnvolle frons in zijn voorhoofd beelden opdoemden van bloedstollende gruwelijkheden en van ijzingwekkende schimmen van gene zijde van het graf.²²

De criticus Kees Fens merkte in zijn beschouwing over het romandebuut op dat het litteken in *Kort Amerikaans* 'het litteken van de dood' is. 'De drager van het litteken is een onheilbrenger.'²³

Dat heeft Jan altijd zo ervaren. Vlak voor Gerrit stierf, had hij ruzie met hem gehad. Gerrit had iets pesterigs gezegd over zijn tekeningen. Daarna had Jan stiekem alle foto's verbrand die hij van Gerrit in huis kon vinden. 'Een paar maanden later stierf hij, maar het was of ik hem al van de aardbodem gevaagd had.'²⁴ Die foto's doken op in zijn nachtmerries, nog jaren later. En dan werd hij 's nachts drijfnaat van het zweet wakker, schreeuwend, stikkend bijna. Dan zag hij Gerrits gezicht omkrullen, zwartgeblakerd.

Van Gerrit zijn slechts een paar foto's bekend. Uit zijn vroegste jeugd, als hij een jaar of drie is en in een matrozenpakje poseert. Een schoolfoto, gemaakt rond 1930, waarop te zien is wat een prachtig jongetje hij was, met donkere krullen. En Gerrit staat op de foto waarop het gezin in 1932 poseert op het stoepje voor de serre. Verder restte er niets. 'Toen mijn broer gestorven was en er geen foto van hem was,' schreef Wolkers in *Werkkleding*, zijn fotobiografie, 'moesten wij allemaal een foto laten maken, omdat, zoals mijn vader zei, je je leven geen dag zeker was met die ondermensen, en de engel des doods als een briesende leeuw rondwaarde.'²⁵

Toch beschouwde Wolkers het litteken van de dood ook als een teken van zijn talent om de dingen anders en scherper te zien dan anderen. 'Ik geloof,' schreef hij in *Terug naar Oegstgeest*, 'dat het ongeluk met de kroepketel van veel invloed is geweest op mijn zien, want ik moet verscherpt gezien hebben door de pijn. In het begin moeten de pijn en het zien één gewaarwording zijn geweest. De bloemetjes op de blauwe stof van de wiegenkap meen ik me nog te herinneren als een hemel vol kleine roze wolkjes. En ook later heb ik dat gehouden, dat scherpe kijken om pijn en angst te bezweren. De pijn is opgehouden, maar dat kijken is gebleven.'²⁶

In de schaduw van het voorgeslacht

Jan Hendrik Wolkers werd geboren op de vijfendertigste verjaardag van zijn vader: 26 oktober 1925. 's Ochtends om kwart over zes,²⁷ voegde Wolkers daaraan toe in *Terug naar Oegstgeest*. De exacte tijd had hij nagevraagd bij zijn moeder, Jannetje Wolkers-van der Heijde. Zij was daar heel stellig over geweest.²⁸ Toch vermeldt de officiële geboorteakte de tijd die zijn vader aan de ambtenaar van de burgerlijke stand van de gemeente Oegstgeest had verteld toen hij aangifte deed van de geboorte van zijn zoon: 'Des voormiddags ten kwartier voor acht ure.'²⁹

Vader Wolkers, die zijn zoon zijn eigen voornamen had gegeven, kreeg op Jans geboortedag voor zijn verjaardag een zwartlinnen psalmboek cadeau dat hij zijn leven lang zou koesteren en waarvan de hoeken door het intensieve gebruik steeds verder afgesleten raakten. 'Mijn vader zei wel eens als hij zijn handen er strelend over liet gaan, dat het een mooi cadeau was, maar dat ik het liefste cadeau was dat hij op die dag kreeg. Later, toen ik het geloof de rug toedraaide, herriep hij dat min of meer. Toen zei hij, de bijbel citerend, dat het beter was dat ik niet geboren ware, of dat een molensteen om mijn hals gehangen en ik in het diepste der zee verdronken ware.'³⁰

Het was op 26 oktober 1925 zwaarbewolkt weer. Regenbuien ranselden de straten. Er woei een stormachtige wind. 'Dat had ik wel verwacht,'³¹ verzuchtte Wolkers toen hij in het archief van een krant het weerbericht van zijn geboortedag opzocht. Onstuimig weer als voorbode van een onstuimig leven.

Jan Hendrik Wolkers kwam ter wereld als het derde kind in een almaar groeiend gereformeerd gezin. Er zouden nog acht kinderen volgen om het elftal compleet te maken in de Deutzstraat 19 – in 1926 werd de straat omgenummerd en werd het Deutzstraat 7 – in Oegstgeest. Vader en moeder Wolkers waren er een jaar voor Jans geboorte komen wonen en een kruidenierszaak begonnen in comestibles, delicatessen en koloniale waren.

Jan Hendrik Wolkers senior en Jannetje van der Heijde waren

getrouwd op 22 september 1921. Beiden kwamen ze uit Amsterdam. Hij was een rechtschapen, sterke, trotse man met donkere krullen en een stevige snor. Zij was een bevallig, blond, zwijgzaam en tikje mollig meisje van twintig, dat nog bij haar ouders thuis woonde.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog was Jan Hendrik gemobiliseerd bij de marine en gelegerd op Texel. Er is nog een foto van hem in uniform op het strand met zijn bataljon, poserend bij een aangespoelde Engelse mijn. ‘Een beetje Potemkin,’ noteerde Wolkers als onderschrift in *Werkkleding*. ‘Mijn vader [...] ziet eruit als een potentiële revolutionair. Hoe kan iemand met zo’n uiterlijk zijn hele leven op de anti-revolutionaire partij stemmen.’³²

Na de demobilisatie was vader Wolkers agent geworden bij de Amsterdamse politie, maar daar na korte tijd weer weggegaan. Als zijn kinderen hem later vroegen waarom hij niet was gebleven, sprak hij de historische woorden: ‘Omdat de verkeerden altijd de klappen krijgen.’³³

Bang was Jan Hendrik senior niet geweest. Twee keer redde hij een jongetje uit de gracht. ‘Een keer toen hij op weg was naar de kerk op zondagochtend,’ schreef Wolkers in zijn dagboek. ‘Hij had voor het eerst van zijn leven een maatpak aan. Iedereen stond maar te kijken. Toen deed hij zijn jasje uit en sprong in het water. Bij zijn zwager heeft hij zich verkleed, maar die broek was zo’n twintig centimeter korter, dus kon hij pas naar huis toen de duisternis ingevallen was.’³⁴

Jans moeder werkte, toen zij Jans vader leerde kennen, bij een verzekeringsmaatschappij op de Munt. Ze had haar vader als twaalfjarig meisje al geholpen met het optellen van staten. ‘Daar was ze nogal goed in. Dan hoorde ze haar vader trots tegen haar moeder zeggen: “Puck, het klopt precies.”’³⁵ Jan fantaseerde dat zijn moeder zo zijn vader voor het eerst had gezien: zij keek uit het raam van het verzekeringskantoor en zag midden op het drukke kruispunt onder haar een agent met een klapbord. Een knappe, donkere en besnorde politieman die orde schiep in de verkeerschaos.³⁶ Maar ze hadden elkaar ontmoet bij wederzijdse kennissen.

Jannetje kwam uit een groot, gereformeerd gezin en was negen jaar jonger dan haar aanstaande echtgenoot. Hoewel de vonk tussen beiden bij de eerste ontmoeting al was overgeslagen, had het nog even geduurd voor zij zouden trouwen. De vader van Jannetje, Henri van der Heijde, agent bij een levensverzekeringsmaatschappij, vond de volksjongen eigenlijk te min voor zijn dochter en keerde zich tegen de verhouding. Het verhaal ging dat zijn toekomstige schoonzoon hem in een eikenhouten kast opsloot en hem er pas uit liet toen hij toestemming had gekregen.³⁷

Op het oog was er een standsverschil tussen de families Wolkers en Van der Heijde. Vader Wolkers groeide op in de Amsterdamse Peperstraat, gelegen in de Jodenbuurt rondom het Waterlooplein in het centrum van de stad, waar de bewoners een notoir anarchistische inslag hadden. Ze trokken zich maar weinig aan van het gezag. Over zijn jeugd in de Jodenbuurt sprak vader later tegen zijn kinderen vol weemoed.

‘Op sabbat,’ schreef Wolkers, ‘moest hij als jongetje vaak een kaars aansteken bij een van de joodse burens die op die dag niet mochten werken, noch hun dienstknecht, noch hun dienstmaagd, noch hun vee, noch hun vreemdeling die in de poorten is. Maar een klein christenjongetje viel daar natuurlijk niet onder. Bij het vertonen van de lichtbeelden over Amsterdam wees mijn vader altijd de straathoeken aan waar een of andere joodse koopman met een handkar met handel stond. Sinaasappels of gepofte kastanjes. Die met de kastanjes had altijd zo’n bel aan zijn neus. En dan deed hij de roep van die mensen na waarmee ze hun waar aanprezen.’³⁸

Vader Wolkers vertelde hem dat hij als kind eens door het ijs van een Amsterdamse gracht was gezakt nadat hij voor thuis een zakje kolen had gehaald. ‘Zijn vrienden lokten hem op het ijs,’ schreef Wolkers in zijn dagboek. ‘Hij zegt dat ze zeiden: “Jan, kom op!” Ik realiseer me, geloof ik, voor de eerste keer van mijn leven, dat hij ook Jan Wolkers heet.’³⁹

De grootvader van Jan, Gerrit Johannes Wolkers, geboren op 29 juli 1849, was de enige zoon van de Amsterdamse sluisdieper Hendrik Wolkers (1806-1886) en de naaister Chatriena La Pierre

(1805-1880). Op basis van de Franse naam van zijn overgrootmoeder ging Jan Wolkers er prat op dat er bloed van Franse hugenoten in zijn aderen stroomde.⁴⁰ Bij een foto die hij van zijn vader maakte toen die al vijftenzeventig was, maar nog steeds een donkere huid en een zwarte borstelige snor bezat, schreef Wolkers: 'Aan mijn vader kan je zien dat wij uit het zuiden van Frankrijk komen, en misschien nog wel verder weg. Van de Phoeniciërs. En mijn vader zal daaraan toevoegen: "Ja jongen, tot aan Adam aan toe".'⁴¹

Gerrit Johannes Wolkers was smid en later stoker. Hij werkte als machinist bij de marine en voer op Indië. Ondanks het feit dat hij vaak lang weg was van huis en haard, slaagde hij erin bij zijn vrouw, Hendrika Cornelia Middendorp, geboren in 1851, elf kinderen te verwekken. Twee stierven er op zeer jonge leeftijd: Hendrik (1873-1874) en Jan Hendrik (1888-1889). Hun namen werden opnieuw gegeven aan zoons die daarna werden geboren. De verhalen over een aantal ooms speelden een rol in Jans jeugd.

Om te beginnen was daar de meest geslaagde en politiek bevoegen oom Jaap: Jacob Hendrik Wolkers (1895-1963). Een principieel antimilitarist en fel antifascist, die lid was van Kerk en Vrede en in 1935 Fedde Schurer opvolgde als Statenlid voor de progressieve Christelijk-Democratische Unie in Noord-Holland. Oom Jaap legde zijn neefje eens de symboliek van het Bijbelboek Prediker uit, iets waar Jan bij zijn vader niet mee aan hoefde te komen. Die nam de Bijbel letterlijk. Oom Jaap zat in de oorlog als gijzelaar in Sint-Michiëlsgestel, samen met veel notabelen en intellectuelen, onder wie de schrijver Simon Vestdijk.

En dan was er de goddeloze oom Gerrit (1884-1984). Een vrijgevochten geest, anarchistisch van aard, die *De Waarheid* las en van wie in de familie Wolkers schande werd gesproken. Over Jans steile, gelovige vader zei oom Gerrit nog op hoge leeftijd minachtend: 'O, die huichelaar.' Jans vader vertelde hem dat zijn moeder, oma Wolkers, eens heel kwaad was geworden op Gerrit. Dat ze eens met een roodgloeiende pook achter het fornuis garnalen stond te koken. 'Toen spookte hij iets uit en toen gooide ze hem

zo die pook achterna. Die vloog door het raam en die stond recht-op in de tuin, nasissend.⁴²

Maar Jans lievelingssoom was Hendrik Wolkers, ook al geboren op 26 oktober, maar dan in het jaar 1876. Hij was de oudste broer van zijn vader en het zwarte schaap van de familie. Na de zeevaartschool had Hendrik aangemonsterd op verschillende schepen van de koopvaardij en bevoer hij de wereldzeeën. Daarna leidde hij een leven van twaalf ambachten, dertien ongelukken en raakte tijdens de crisis aan de bedelstaf. Van het ene logement zwierf hij naar het andere. Tussen 1934 en 1938 zou hij, inmiddels gescheiden van zijn vrouw – een kwestie waar hartgrondig over werd gezwegen –, perioden inwonen bij zijn jongere broer en diens gezin in Oegstgeest.⁴³

Oom Hendrik maakte op Jan een onsterfelijke indruk. Al was het maar omdat hij geweldig kon vertellen. Meestal waren het griezelverhalen, waarmee hij zijn neefjes en nichtjes liet huiveren van angst. Hij had een fascinatie voor de dood, die op Jan oversloeg als koude koorts. Oom Hendrik kocht oud goud op. Bij zijn strooptochten deed hij ook kerkhoven aan, om gouden kiezen en ringen tussen de knekels te zoeken in het zand uit net geruimde graven. Hij vertelde hun dat als lijkkisten een poosje openstonden, lichamen van botten dropen en het haar gewoon was doorgroeid, zodat sommige skeletten op een bed van haar lagen.

Hij was een onverbeterlijke pestkop. Jans moeder had een hekel aan hem omdat hij haar bespote door stiekem achter haar aan te sluipen met zijn handen in de lucht alsof hij haar volumineuze achterwerk te pakken zou nemen.⁴⁴ Hij had er een duivels plezier in om zijn neefjes en nichtjes te pesten. Dan vroeg hij tegen zessen ineens gejaagd, terwijl hij naar zijn kontzak greep of de banketbakker nog open was. ‘Dan steeg er een gejuich op want iedereen dacht: “Ha, taartjes!” Als je dan naar het raam stormde en je zei gehaast dat de winkel nog open was, zei hij meedogenloos: “Ga dan als de donder zeggen dat ze sluiten, want het is al over zessen. Ze zijn de winkelsluitingswet van 1932 aan het overtreden.”⁴⁵

Prachtig kon oom Hendrik vertellen over zijn reizen naar Indië, dat hij het mooiste land ter wereld vond. Hij bracht de sfeer van de gordel van smaragd bij Jan in huis.⁴⁶ Anders dan Jans vader, die trouw was aan Colijn, nam Hendrik het niet op voor het Hollandse gezag in de koloniën maar voor de inlander. Hij was niet alleen een vurig multatuliaan, maar had ook net zo'n opstandig karakter als Douwes Dekker. Het maakte enorme indruk op Jan dat oom Hendrik zijn steil gereformeerde vader weerstond. Dat hij het zelfs aandurfde om de lezing van de Heilige Schrift te bespotten.

In het verhaal 'Serpentina's petticoat' sterft oom Louis, die naar oom Hendrik is gemodelleerd, tijdens de oorlog in het huis van zijn steile broer. Toch stierf oom Hendrik niet in Oegstgeest tijdens de oorlog, maar in 1953 in Amsterdam.⁴⁷ Hij is in de jaren dat hij bij zijn oudere broer in huis woonde weleens zwaar ziek geweest. In de winter lag hij te klappertanden op een van de onverwarmde kamertjes in huis en hoefde niet op veel medelijden te rekenen van zijn schoonzus. Janna Wolkers kan zich herinneren dat haar moeder oom Hendrik gewoon liet liggen op zijn zolderkamer. 'Ik zie nog zo voor me hoe het ijs op zijn snor stond.'⁴⁸

Bovendien had oom Hendrik, toen hij was gestorven, er verschrikkelijk uitgezien. 'Het was net of de duivel in z'n kist lag,'⁴⁹ vertelde moeder Wolkers. Dat beeld stelde haar zoon nog een tandje strakker toen hij in september 1960 de dood van oom Louis beschreef in 'Serpentina's petticoat'. Als de begrafenisondernemer in het verhaal het lijk van de oom aan het scheren is zegt de ik-figuur, zonder dat de man hem heeft horen naderen: 'Mes goed, meneer.'

De begrafenisondernemer schrikt. "U bent zeker niet van de familie," zei hij, terwijl hij zich weer over oom Louis heen boog en er even later een schrapend geluid weerklonk, als bij een vis die van zijn schubben wordt ontdaan.

"Ik ben zijn enige zoon," zei ik somber.⁵⁰

Deze scène kan worden gezien als een oprecht blijk van de diepe persoonlijke verbintenis die Wolkers met zijn oom heeft ge-

voeld. Jan erfde oom Hendriks morbide gevoel voor humor en nam een voorbeeld aan zijn grote vertellende kracht.

Er is een familiefoto van het voltallige grootouderlijke gezin Wolkers bewaard gebleven, die vlak na 5 november 1897, de geboortedag van de jongste dochter, Marie Wolkers, gemaakt moet zijn. Negen kinderen scharen zich statig om hun ouders. 'Het lijkt wel een hut in een boomkruin of de roef van de ark,' schreef Wolkers, 'die kamer met zijn houten wanden, waar die baardige patriarchale gorilla zich te midden van zijn kroost heeft laten fotograferen. Mijn vader staat helemaal rechts op die foto. Een klein jongetje nog. Hij kijkt met een naïeve blik in de lens alsof hij gelooft dat het vogeltje er inderdaad direct uit zal vliegen.'⁵¹

Aan zijn moeders gezicht kon Jan zien dat zij haar schoonfamilie maar een raar stelletje vond. 'Niet duidelijk, alleen aan haar neus zag ik het. Alsof die uit zichzelf een beetje wegdraaide. Was het om die godvruchtige aap die daar in zijn pilopak met op iedere knie een kind,⁵² breeduit zat? Of was het om die vrouw, de moeder van mijn vader, van wie de handen, zelfs rustend op haar beste japon, naar aardappelen schillen stonden.'⁵³

De 'baardige patriarchale gorilla' monsterde in 1905 af van de H.M. Van Speijk en ging, zoals gebruikelijk voor mariniers, vroeg met pensioen. Daarna opende hij tweemaal een winkeltje, in 1908 en 1912. Bovendien had hij de eerste rondvaartboot van Amsterdam. 'Een sloep waar 7 à 8 mensen in konden. Vaak Engelsen. Daar ging hij mee van het Oosterdok naar de Zuiderzee'.⁵⁴

De patriarch stierf aan het einde van de Eerste Wereldoorlog aan de Spaanse griep. Jans vader had hem verteld hoe grootvader op zijn sterfbed had gelegen, maar niet kon doodgaan. 'Telkens weer stormde er een snikkend kind binnen. Die man kon dus niet dood. Ik heb dat altijd een gruwelijk verhaal gevonden.'⁵⁵

Nadat Jans grootmoeder op 29 mei 1927 was gestorven, werd zij door zijn vader elke kerst met trillende stem herdacht. 'Hij memoreerde allerlei nobele karaktertrekken van haar die ik nooit opgemerkt had,' schreef Wolkers, 'want het was een tirannieke bedilzieke vrouw geweest waar zelfs mijn moeder bang voor was. Een

benige gestalte die spiedend naar ongerechtigheid door het huis waarde alsof haar door een vloek de rust en de wijsheid van de ouderdom ontzegd waren en die onze zakken binnenstebuiten keerde om te kijken of er zich geen spekje of stukjes veterdrop in bevonden die ze onder het liefdeloos krijsen van bijbelteksten door de wc spoelde, want zoetigheid was des duivels oorkussen.⁵⁶

Toen zijn vader Jannetje van der Heijde had ontmoet, kon hij zich slechts met de grootste moeite van zijn moeder, Jans grootmoeder, losscheuren. ‘En altijd nog als hij het erover heeft dat hij haar alleen moest laten, heeft hij als argument die bijbeltekst nodig, waarin staat dat de man zijn vader en moeder zal verlaten, en zijn vrouw aankleven, en dat zij één vlees zullen zijn.’⁵⁷

In 1974 vroeg Wolkers aan zijn vader wat er nu precies was gebeurd en nam dat gesprek op met een bandrecorder. Het bandje is bewaard gebleven. ‘Mijn moeder was weduwe geworden in ’17,’ klinkt de stem van Jans vader.⁵⁸ ‘Dat was de oorlog die je toen had, hè, ’14-’18. En toen was mijn moeder in ’17 weduwe geworden. Toen kwam ik uit dienst tegen ’18, toen werd ik gedemobiliseerd. Maar ja, mijn moeder die zat daar maar alleen met een klein pensioentje. Ben ik bij haar gebleven, hè. Dat krijg je dan.’

Even later zegt Jans vader: ‘Ja, m’n moeder had gedacht dat ik voorgoed bij d’r bleef maar dat ging niet door, hè.’

‘Nee, dat ging niet zo goed met moeder in het begin, hè?’ vraagt Jan. ‘Uw moeder en moeder dat ging niet zo goed in het begin, hè?’

‘Ja, hoe kan dat anders, jongen, dat was natuurlijk de tegenpartner, hè. Ja, ja. Je kan dat menselijk wel verklaren.’

‘Hebt u het daar nog moeilijk mee gehad of niet?’

‘Nee, ik had het daar zelf niet moeilijk mee.’

‘Dat u van moeder weg moest, hè,’ verduidelijkt Jan.

‘Ja, nou dat was een ander geval,’ zegt zijn vader. ‘Ik wist wel dat mijn moeder niet zo achterbleef, hè. Daar had ik wel voor gezorgd.’⁵⁹

De zwarte strop der bewondering

Vader Wolkers had het fotoportret van zijn ouders een pontificale plek in huis gegeven. ‘Hij had ze in de zwarte strop van zijn bewondering, in brede ovale lijsten in de kamer opgehangen,’ schreef Wolkers in *Terug naar Oegstgeest*. ‘Veel te hoog om goed te kunnen bekijken. Maar wat door die hoge positie aan duidelijkheid werd ingeboet werd door de verering die eruit sprak weer dubbel en dwars goedge maakt. Alsof hij ze eigenhandig alvast tot de hemel had willen verheffen maar door het plafond daarin was belemmerd.’⁶⁰

Voor Jans moeder was het niet eenvoudig dat haar man zijn ouders zo op een voetstuk plaatste. In haar familie werd neergekeken op het armoedige, volkse milieu van haar echtgenoot. Haar vader, Hendrik Frederik Frans van der Heijde, roepnaam Henri, geboren op 26 juli 1875, had zich behoorlijk opgewerkt op de maatschappelijke ladder. In het bevolkingsregister stond hij ingeschreven als ‘bode’ en ‘aanspreker’, maar hij maakte later carrière in de verzekeringen, bezat wat vastgoed en eindigde zijn leven niet onbemiddeld. Hij trouwde met Catharina Hendrika Schreuder (1874-1950) en kreeg vijf kinderen: Willem Daniël, Frits, Jannetje, Trina en Kees.

Het gezin betrok keurige volkswoningen in Amsterdam Oud-West, achtereenvolgens aan de Hugo de Grootstraat, de Rozengracht, de Van Alphenstraat, de Elisabeth Wolffstraat en de Bilderdijkkade. In 1933 kwamen Jans grootouders op de Overtoom wonen, op nummer 396 II. Jan heeft als jongen nog wel op dat adres gelogeed. Hij had goede herinneringen aan het veilige kamertje aan de Overtoom in het licht dat groen gezeefd door het loof van een boomrijke achtertuin naar binnen kwam.⁶¹ Dat was het kamertje van de jongste broers van zijn moeder, die gefascineerd waren door de natuur en er graag met hun botaniseertrommels op uit trokken.

Een van hen, Willem Daniël van der Heijde (1897-1956), is daadwerkelijk bioloog geworden. Aanvankelijk was hij biologiele-

raar. Hij schreef een veelgebruikt schoolboek, *Beknopt overzicht der plantkunde: voor H.B.S., gymnasium, lyceum en kweekschool*. In 1940 promoveerde hij op *Das Skelett und die Kiemen von Palinurus vulgaris Latr.*, werd lector aan de Universiteit van Amsterdam en was een van de leermeesters van Dick Hillenius, bioloog en schrijver met wie Wolkers bevriend zou raken. Hillenius vertelde Wolkers dat zijn oom 'Happie' genoemd werd omdat hij altijd zei: 'Ik ga even een happie eten.'⁶²

De andere 'plantenjongen' werd een succesvol zakenman. Oom Frits, eigenlijk Henri Frederik Frans, genoemd naar zijn vader, was een joviale, gulle, veel te dikke man. Toen zijn neefje Jan in 1945 naar de kunstacademie wilde, maar het schoolgeld niet kon betalen, hielp hij hem uit de brand – en kreeg er als dank een schilderijtje voor terug. Oom Frits vertelde dat zijn moeder, de 'deftige' grootmoeder van Jan, als ze terugkwam van een bezoek aan haar dochter in Oegstgeest, altijd zei: 'Het was weer niets.'⁶³

Van tante Trina, Catharina Hendrika, wist Jan alleen dat haar tenen eraf gereden waren door de tram, waardoor haar huwelijk uitgesteld moest worden. In Wolkers' archief zit haar trouwportret, gedateerd 29 november 1923. Het bruidspaar staat op het punt in een koets te stappen. Erachter rijdt lijn 5 voorbij.

Ten slotte was er nog oom Kees van der Heijde. Hij was getrouwd met een Oostenrijkse, tante Hannie. Vlak na de oorlog heeft Jan nog eens bij hen en zijn neefjes geologeerd, in de krakend koude winter van 1945. 'Wat een vorst hebben we gehad, hè?' schreef Jan in een bedankbriefje. 'De jongens zullen het wel fijn gevonden hebben. Hebt ú nog schaatsen onder gebonden, Oom? Het is een prachtige sport, maar helaas heb ik er niet aan mee kunnen doen; m'n schaatsen zijn in de hongerwinter geruild voor tarwe. Nu klettert de regen alweer op het dak, en het wordt donker. Maar we zijn gelukkig over de donkerste tijd heen, en iedere dag iets langer licht, alhoewel je er niet veel van merkt. Ik zal blij zijn als de kerstvacantie voorbij is; ik kan thuis niet veel doen aanzien ik geen verwarming op m'n kamer heb.'⁶⁴

In de familie Van der Heijde behoorde studeren tot de moge-

lijkheden, in de familie Wolkers was dat niet het geval. Jans vader had niets met die ‘malligheden’ op.⁶⁵ Voor Jans moeder was dat een hard gelag. Ze streefde naar het hogere, wilde zichzelf en haar kinderen financieel en maatschappelijk verheffen, maar slaagde daar nauwelijks in. Haar dochters drukte ze op het hart dat ze vooral met een arts of een advocaat moesten trouwen. Tot die tijd hield moeder de ophaalbrug van de burcht van het gezin het liefst omhoog. ‘Ze zat op een gedegen namaakbiedermeier crapaudje als een peluwte van mollig mos en mijn zusters zaten er in alle kuisheid omheen op stoven en bankjes, veilig met de knieën tegen elkaar.’⁶⁶

Volgens Jans zuster Janna had haar moeder pretenties die op niets waren gebaseerd. ‘Als er gebeld werd,’ zegt Janna, ‘ging ze zingend naar de voordeur. Ze speelde altijd mooi weer en zei nooit écht iets. Er kwam overigens haast niemand bij ons in huis. Alleen de dominee. Ze schaamde zich voor de gaten in de afgesleten crapaud en droeg altijd dezelfde jurk. Blauw met een wit stippeltje. En altijd hetzelfde schort ervoor.’⁶⁷

Als zuster Tini aan haar moeder vroeg tot welk milieu zij behoorden, zei die altijd: ‘de gegoede middenstand’. Gerrit, de oudste broer, zei dan smalend tegen Jan: ‘We zijn een eenvoudig arbeidersgezin, en als ik naar jou kijk zou ik eraan toe willen voegen, met neiging tot landloperij.’⁶⁸

Voor vader Wolkers telde geld of maatschappelijke status niet. Louter of hij eerlijk voor de troon van God zou staan op de Dag des Oordeels.

Ironisch genoeg wijst de stamboom van de familie Van der Heijde uit dat die niet van smetten vrij was. Henri van der Heijde, Jans grootvader van moederszijde, blijkt een onecht kind en groeide op in een arme familie waar criminaliteit voorkwam. Een halfbroer werd veroordeeld voor diefstal.⁶⁹ Van deze dubieuze gegevens uit zijn moeders familie heeft Wolkers nooit iets geweten. En wellicht wist zelfs zijn moeder er niet van. Haar ouders gedroegen zich in het bijzijn van hun dochter en haar kroost afgemeten en naar de geldende kleinburgerlijke maatstaven. In de ogen van Jan

was zijn kleine, tengere oma, die hij als kleuter tegemoet reed in zijn vliegende hollander als ze op bezoek kwam, deftig omdat ze in plaats van ‘groenteboer’ ‘groenman’ zei.⁷⁰

Het was Jan niet ontgaan dat zijn grootvader een lastige, driftige man was met wie zijn grootmoeder en haar kinderen veel te stellen hadden. In Wolkers’ debuutverhaal ‘Het tillenbeest’ dwaalt de blik van de ik-figuur af naar de ogen van zijn grootvader op een fotoportret: ‘Hij heeft de lichte ogen en het zorgelijk gefronste voorhoofd van een dwangneuroticus. Mijn moeder vertelde vroeger, dat als hij thuiskwam, mijn oma zei: “Gauw de kopjes goed!” De kinderen zorgden er dan voor dat de motieven op de kopjes precies stonden boven die op de schoteltes. Hij kwam binnen, groette niemand, loerde alleen naar de kopjes. Dan pakte hij z’n krant, keek, voor hij zich in de crapaud liet zakken, de zitting na of er zich geen pluisjes op bevonden.’⁷¹

In een ongepubliceerde passage in het typoscript van *Terug naar Oegstgeest* beschrijft Wolkers een gesprek met zijn dikke oom, die hem verzekert dat het placeren van de kopjes met de motieven maar het begin was als zijn vader thuiskwam: ‘Want daarna keek hij naar het tafelkleed alsof het gif kon spuwen en trok van de punt van de lamp met zijn wijsvinger een loodrechte lijn naar beneden. En o wee als die vingerpunt niet precies in het midden van het tafelkleed uitkwam. Dan moest alles eraf en dan werd er net zo lang aan alle kanten aan de punten getrokken tot die precies in het midden lag.’⁷²

Uit het oorspronkelijke slot van ‘Het tillenbeest’ – Wolkers schrapte de laatste regels in de tweede druk van *Serpentina’s petticoat*, de verhalenbundel waarin zijn debuutverhaal werd opgenomen – spreekt de angst dat de verteller de dwangneurose van zijn grootvader zou erven. ‘Ik heb thuis wit serviesgoed. Ik geloof dat dat geen onnodige voorzorgsmaatregel is.’⁷³

Als Jan als jongetje weleens bleef zeuren om iets, zei zijn vader dat hij dat van niemand vreemd had. ‘Aan mijn moeders gezicht,’ schreef Wolkers, ‘kon je dan zien dat ze dacht: Kijk jij maar naar je eigen familie. Maar ze zei niets.’⁷⁴

De sociale tegenstellingen, al dan niet verhuld, hadden de liefde tussen Jans ouders niet kunnen breken. Voor zijn moeder was het huwelijk een mesalliance, maar ze was verslingerd aan hem.⁷⁵ In de ogen van hun kinderen zijn hun ouders verliefd geweest tot op hun laatste dag samen. Vader Wolkers was voor zijn vrouw een doodgoede man, die haar met niets dan hoffelijkheid omringde. Hij was zo vervuld van liefde dat hij het niet kon laten haar alsmaar blikken toe te werpen en aan haar arm te zitten.

Janna, die in de puberteit zelf haast verliefd was op haar vader, en hem letterlijk probeerde alleen mee het huis uit te krijgen – ‘het terugkeren stelde ik zo lang mogelijk uit, ik liet daar zelfs de taartjes die vader en ik samen bij de bakker hadden gehaald voor op de grond vallen’ –, was de aanhaligheid van haar vader bij zijn vrouw een doorn in het oog. ‘Man, hou nou es op! Vreselijk. Moeder heeft altijd tussen hem en mij ingestaan.’⁷⁶

De kinderen Wolkers ontdekten op een dag achter de lakens in de linnenkast een stapeltje liefdesbrieven dat door een verbleekt paars lint bij elkaar werd gehouden. Jan had ze gelezen, en reconstrueerde wat hij zich kon herinneren in *Terug naar Oegstgeest*: “‘Wat zal het heerlijk zijn, Lief Vrouwtje, om zondag weer dicht bij je te zijn, en hand in hand met je in het gras te liggen, zo heel dicht tegen je aan.’”⁷⁷

De brieven zijn spoorloos. Na de dood van moeder in 1980 schreef broer Kees, die was aangesteld als executeur-testamentair, dat hij ze in het ouderlijk huis niet meer had aangetroffen.⁷⁸ ‘Nou zie ik moeder er nog wel voor aan,’ schreef Wolkers in *De junival*, ‘dat ze die gewoon bij de theeblaren en het koffiedik in de vuilnisbak gedeponneerd heeft om vader voor het nageslacht niet in opspraak te brengen.’⁷⁹

De trouwfoto’s van Jans ouders zijn wel bewaard gebleven. Zijn vader met zijn regelmatige gezicht en zwarte krullen. Zijn moeder rond en mollig, een beetje naar hem toe gebogen, haar hand in een witte handschoen op zijn arm, met een lichte nieuwsgierigheid in haar gezicht, dat ze half verbergt achter haar sluier. Het jonge koppel maakt een gelukkige indruk.

De vader trad op de voorgrond en was minder zwijgzaam dan zijn vrouw. Zij leed onder zijn rechtlijnigheid. Maar dat wilde niet zeggen dat zij in huis niets had in te brengen. Op een stille, maar onverbiddelijke manier liet zij hem merken wat zij van de dingen vond. ‘Want als mijn vader wel eens schertsend zei dat hij de baas in huis was, zei mijn moeder altijd met een sluw en verlegen lachje: “De man is het hoofd en de vrouw het nekje. Als ’t nekje draait, draait ’t hoofdje mee.”’⁸⁰

Jan Hendrik Wolkers had zich volgens het bevolkingsregister een jaar vóór zijn huwelijk, op 11 oktober 1920, gevestigd aan het Utrechtse Veer 19 in Leiden. Een jaar later, op zijn verjaardag, 26 oktober 1921, voegde zijn jonge bruid zich bij hem. Op het Utrechtse Veer was de scheepswerf G. den Heeten & Co. gevestigd. Gijsbert den Heeten, die getrouwd was met Wolkers’ zuster Riek, was daar een fabriekje in scheepsmotoren begonnen.

Al na een paar jaar stapte vader Wolkers weer uit de zaak. In de familie Den Heeten gaat het verhaal dat hij werd uitgekocht omdat hij zakelijk volkomen incapabel bleek.⁸¹ Maar aan zijn kinderen vertelde vader Wolkers dat zijn zwager binnenschippers oplichtte, bepaalde posten lager zou hebben geboekt en de rest in zijn zak gestoken. ‘Mijn vader kreeg grote ruzie met hem,’ schreef Wolkers in *Terug naar Oegstgeest*, ‘waarbij hij trillend van woede met een ijzeren staaf voor hem moet hebben gestaan. Toen hij ons dit later vertelde, zei hij, terwijl de aderen op zijn slapen er weer van opzwellen: “Het is dat God me ervoor behoed heeft, maar anders had ik een ongeluk aan hem begaan.”’⁸²

Opmerkelijk genoeg – en dit pleit niet voor de versie van vader Wolkers, die in alles een steile gereformeerde was – leidde de ruzie niet tot het verbreken van het contact. Integendeel. Gijsbert den Heeten en zijn vrouw en kinderen kwamen in de jaren dertig op verjaardagen langs in de Deutzstraat. Ze kwamen voorrijden in een Studebaker, een grote Amerikaanse auto. Jans moeder zal dit vertoon van rijkdom een doorn in het oog zijn geweest. Zij sprak over hen met nauwelijks verholen jaloezie. Op de schoorsteenmantel stond een foto van tante Riek, een donkere, robuuste vrouw

met zwart haar, en haar baby, Jans neefje Jan Hendrik den Heeten, op haar arm. 'Als mijn moeder stof afnam en mijn vader niet in de buurt was, zei ze altijd: "Even die apin met dat apie afstoffen."'83

Den Heeten, die zakelijk zeer succesvol zou blijven, was voor Jan een gulle oom. Een grote, stevige man met spierwit haar en een fraaie snor. Veel minder steil dan vader Wolkers. Oom Gijsbert stopte Jan in crisistijd geregeld iets toe voor zijn spaarpot. Bovendien bood de familie Den Heeten af en toe de helpende hand. Jan had als jongetje van een jaar of zes nog altijd last van benauwdheid en was door zijn ouders meegenomen naar professor Gorter, een longarts in Oegstgeest. De professor luisterde naar Jans piepende longen en zei: 'Die jongen moet naar zee.'

Elke zomer kon de familie Wolkers logeren bij de familie Den Heeten, die een paar weken een huisje huurden in Katwijk. Door zijn neefjes werd Jan 'het krabbenjongetje' genoemd, omdat hij zo gefascineerd was door beestjes in de branding.⁸⁴

Voor het bedrog van Den Heeten is geen enkel bewijs te vinden. Het is voorstelbaar dat vader Wolkers in zijn starheid vond dat zijn zwager onethisch had gehandeld. Jans vader was zeer onzakelijk en zou zijn hele leven een maatschappelijke brekebeen blijven, uit naïviteit, pure pech, maar ook omdat hij koppig vasthield aan zijn in beton gegoten religieuze overtuigingen. 'Hij heeft eigenlijk altijd alles verkeerd gedaan,' schreef Wolkers in het verhaal 'De hond met de blauwe tong'. 'Die goeierd, die halve heilige. Hij ging de hel tegemoet. Hij heeft wat geleden voor zijn geloof. Voor het koninkrijk der hemelen. Halleluja.'⁸⁵

Op 11 april 1922 kregen Wolkers senior en zijn jonge, hoogzwangere bruid een woning toegewezen. Ze gingen in de Van Speijkstraat 17 in Leiden wonen, een piepklein huurhuisje van de protestants-christelijke woningbouwvereniging 'Eensgezindheid'. In een brief uit 1971 aan Wolkers schreven oude burens uit de Van Speijkstraat dat zijn ouders indruk hadden gemaakt als een trots en sterk echtpaar: 'Uw Moeder en Vader kwamen als pas getrouwd stel naast ons wonen, uw Moeder blond en flink, Vader dito, maar donker.'⁸⁶

Daar, in het Leidse woningbouwhuisje, werd op 29 juli 1922 hun eerste kind geboren: Gerrit Johannes. Een jaar later, op 12 december 1923, kregen zij een tweede kind: Catharina Hendrika, die Tini werd genoemd. Na het conflict met zijn zwager investeerde vader Wolkers gedesillustioneerd zijn geld uit de machinefabriek in een winkelpand. Samen met zijn jonge vrouw en twee kleine kinderen verliet hij Leiden in het najaar van 1924 om een kruidenierswinkel te beginnen in de Deutzstraat 7 in Oegstgeest.

Voor koffie en thee

Dat vader Wolkers een winkel opende na het mislukte zakelijke avontuur met zijn zwager lag in zekere zin voor de hand. De gereformeerde was in zijn ziel een middenstander. Onder de 'kleine luyden' was het voor eenvoudige arbeiders zonder specifieke opleiding maar met wilskracht en ambitie een zeer gebruikelijke wijze om aan de kost te komen. Bovendien was het tot 1937 mogelijk om je vrij te vestigen als kruidenier.

Dat de keuze van het jonge echtpaar Wolkers op Oegstgeest viel, zal te maken hebben gehad met de nabijheid van Leiden, de relatieve rijkdom in het dorp en de kolonie oud-Indischgasten die er was neergestreken. Vader Wolkers investeerde zijn geld – hij had een klein kapitaaltje gespaard in de jaren dat hij politieagent was, nog niet was getrouwd en in huis bij zijn moeder woonde – in een net gebouwd pand in het dorp. Op 28 oktober 1924 had Jan Hendrik Wolkers senior bij de gemeente Oegstgeest beleefd vergunning gevraagd én gekregen 'voor den verkoop van fijnen vleeschwaren, alcohol, vrije dranken en wijnen'.⁸⁷

Er is geen goede foto meer van de winkelpui, laat staan van het interieur. Van een aantal foto's had moeder Wolkers later de winkel afgeknipt. Uit pure schaamte voor het feit dat de winkel van een chique delicatessenzaak in de jaren dertig langzaam was vervallen tot een armoedig uitdragerswinkeltje.

Toch bestaat de winkel nog: in romans en verhalen en in de typoscripten in het archief van Wolkers. In *Terug naar Oegstgeest* staat: ‘Op de lichtgeel geverfde plank die van de etalage schuin naar de onderkant van de winkelruit liep, stond [...] in groene letters: COMESTIBLES – DELICATESSEN – FIJNE VLEESWAREN. En als je het portiek inkwam, links, onderaan de kleine etalage: KOLONIALE WAREN. Dat waren de grote stopflessen met lombok, kroepoek udang, trassi, vanillestokjes, pijpkaneeel, wonderlijke gedroogde gewassen en bleke grillige knolletjes. Op het glas van de deur stond diagonaal in sierlijke strak geschilderde letters de naam van mijn vader. Als je vanuit de winkel door de deur de straat op keek zag je de penseelstreek tegen het licht en leek het of het slordig in vuile grijze verf was neergekalkt. Dan zag je ook meteen het witte emaille bordje dat aan de deurpost geschroefd zat en waarop stond, boven en onder een rood hart: KOFFIEHAG – COFFEÏNE-VRIJE KOFFIE.’⁸⁸

In een vroege versie van het typoscript van Wolkers’ autobiografische roman ging het nog verder: ‘Als je dus de winkel binnenkwam was links de trap naar boven. Rechts was de grote toonbank van dooraderd marmer waar achteraan de Berkel snijmachine op stond. Haaks daarop was nog een kleine toonbank vol pyramidevormige stapels blikken californisch fruit en zalm uit Alaska. En de hele winkel stond verder vol met producten met etiketten uit alle delen van de wereld. Sardines van het Kamchatkameer, kaviaar uit Moskou, asperges uit Spanje. Ik ben dan ook altijd heel goed geweest in aardrijkskunde. Maar in de klas wisten ze natuurlijk niets van die etiketten die mij daarbij hielpen, ze dachten dat ik een enorm goed geheugen had.’⁸⁹

De platen marmer waarmee de toonbank was bedekt, heeft Wolkers vergeleken met de door Mozes aan scherven gegooiden stenen tafelen waarop de tien geboden stonden – waaraan zijn vader nog enkele geboden van eigen maaksel had toegevoegd. ‘Gij zult niet fietsen op zondag. Gij zult geen bioscoop bezoeken. Gij zult niet voetballen.’⁹⁰

De winkel was van de achterliggende woning afgescheiden

door twee schuifdeuren. Mettertijd werd de delicatessenwinkel meer en meer een regulier kruidenierszaakje, met lange rijen bakken voor die deuren met suiker, erwten en bonen. In de linkerwand zat een deur naar de gang, die toegang verschafte tot de woning. Een lange gang leidde rechtdoor naar de keuken en rechts naar de kleine woonkamer. Daarachter was de serre met openslaande deuren naar de tuin, het schuurtje en een labyrintisch stelsel van brandgangen tussen de tuinen van de huizen in de buurt.⁹¹

Op zondagmorgen haalde zijn vader lange Haagse beschuitjes van Lensvelt Nicola uit de winkel. Jan zat dan aan de voeten van zijn moeder in het ouderlijk bed en kreeg een beschuitje met boter en met suiker. In de winkel stond een levensgroot, okerkleurig beschuitblik van Verkade. Er pasten wel honderd rollen beschuit in. Dat nijlpaardgrote blik wekte Jans begeerte. Niet zozeer vanwege het beschuit, maar door de plaatjes voor de Verkade-albums van Jac P. Thijssen, die in de rollen verstopt zaten. Op die plaatjes stonden vogels en vlinders, prachtige natuurlandschappen, die door Ludwig Wenkebach waren geschilderd.

De rijkdom aan producten kon Jan een gevoel van groot geluk bezorgen. Dat de winkel op zaterdagavond open was, en dat zijn ouders soms wel tweehonderd gulden op een dag verdienden.⁹² Later kon hij nog zo de geur van de winkel opsnuiven: 'Ik snuif het op door een waterval van beelden uit mijn kindertijd. De geur van beschuit, bedwelmend zoetig als van een verwelkt boeket. Het is het grote blik uit onze winkel waarin ik veilig ben voor de onbegrijpelijke wereld van de volwassenen met hun ziellose verrichtingen. Een broos paradijs van blik.'⁹³

Als de vrachtwagen van De Ruijter uit Zaandam was geweest om een nieuwe voorraad beschuit af te leveren en zijn vader een middagdutje deed, sloop Jan de winkel in en deed het deksel van het blik open. 'Daarna wurmde ik mezelf op de rand, kwam spartelend als een droogzwemmer in evenwicht en greep de zijrand vast. Zo ver mogelijk boog ik dan de diepte in en wroette met mijn uitgestrekte hand door de rollen om de plaatjes te bekijken

die vaag, maar voor een bezetene scherp genoeg, door de verpakking heen zichtbaar waren.⁹⁴

Hij keek niet alleen naar de plaatjes, maar las ook gretig de tekst van de albums. Anders dan de strenge woorden van de toornige God van zijn vader waren de woorden van Thijssse mild en vriendelijk. Die albums waren zijn Heilige Schrift.⁹⁵

Nadat de crisis had toegeslagen en het nijlpaardgrote Verkadeblik akelig leeg bleef, sleepte vader Wolkers het de tuin in. Zijn zoon maakte er met zand, mos en schors een verblijfplaats voor zijn padden voor. In *Terug naar Oegstgeest* schreef Wolkers dat zijn vader, toen die de paddenburcht had gezien, zei: ‘Zo’n stukje paradijs is eigenlijk veel te mooi voor die lichtschuwe beesten.’

En dat zijn broer Gerrit de lucht in het blik had opgesnoven en zei: ‘Lekker bros.’⁹⁶

Naast het beschuitblik stond de kruideniersfiets symbool voor Wolkers’ herinnering aan de winkel. Het was een fiets met een grote mand voorop, waarmee de loopjongen bestellingen van klanten rondreed in het dorp. Op de zijanten van de mand zaten rood en geel geëmailleerde reclameborden waarop stond: ‘VAN NELLE – VOOR KOFFIE EN THEE’. Jan zat als klein kind in de mand bij de loopjongen, als een dier in een kooitje, dat net boven de rand kon uitkijken.⁹⁷

Later moest hij, net als Gerrit, bestellingen rondrijden voor zijn vader. Een van de zonen van de dominee, Jan Pier Eringa, kan zich nog herinneren hoe Jan met de fiets de boodschappen kwam afleveren bij hen thuis aan het Wilhelminapark 23. De afrekening werd met potlood in een klein kasboekje genoteerd. Vanaf de jaren dertig zag alleen de harde kern van gereformeerde geloofsbroeders zich nog gedwongen om bij Wolkers te kopen. ‘Mijn moeder moest wel bij hem kopen,’ herinnert Jan Pier Eringa zich, ‘omdat ze de vrouw van de dominee was en Wolkers zo’n straffe gelovige. Maar daar was ze niet altijd blij mee.’⁹⁸

Omdat de klanten wegbleven, kon vader Wolkers het zich niet langer veroorloven om voorraad te houden. Dat leidde weer tot de pijnlijke situatie dat Jan als jongetje zelf naar de goedkopere en

grotere concurrent werd gestuurd, in de De Kempenaerstraat 37, om inkopen te doen die hij dan later weer met de fiets moest bezorgen. Als de boodschappenboekjes 's morgens bij de klanten opgehaald waren, keek zijn moeder ze na en maakte zuchtend een lijstje van de dingen die gehaald moesten worden. Na schooltijd werd hij eropuit gestuurd om bij de VeViVo tien pond suiker en vijf pond basterdsuiker te halen.

Hij schaamde zich rot en probeerde de armoede voor zijn vriendjes verborgen te houden. Nog pijnlijker werd het als zich plotseling een klant aandiende in de winkel, zonder dat die wist dat de blikken, trommels en dozen met kruidenierswaren allemaal leeg waren. Als die klant iets bestelde dat ze niet op voorraad hadden, fluisterde zijn vader in zijn oor dat Jan achterom naar Van Beek moest rennen, de katholieke concurrent aan de overkant van de straat.⁹⁹

Aan het einde van de jaren dertig verviel het gezin tot bittere armoede. Vader Wolkers stond niet langer in de winkel, maar nam de tram naar Katwijk en ging, net als zijn broer Hendrik, langs de deuren om oud goud op te kopen. Dat verkocht hij dan weer bij Drijfhout Edelmetalen in Amsterdam.¹⁰⁰

Toen de winkel al helemaal verlopen was en er geen klant meer kwam, bleven de kinderen bij het thuiskomen toch 'blijf maar' roepen. Als zijn vader 's avonds thuiskwam van het goud opkopen, hoorde Jan aan zijn stem of hij succes had gehad. 'En 's avonds, na het eten, bij het danken, dan hoorde ik diezelfde klank van dat "blijf maar" weer in zijn stem. Hij noemde wel niet het aantal grammen goud, en dat was ook niet nodig, want God kon immers dwars door die zwart fluwelen zak heen kijken, maar het was of het geschitter van al die gouden oorijzers, sieraden en gouden tientjes in zijn stem meetrilde van dankbaarheid.'¹⁰¹

De armoede maakte het gezin afhankelijk van steun. Op school, in de buurt en onder gereformeerden in Oegstgeest kwamen ze bekend te staan als 'een probleemgezin'. De kinderen Wolkers kregen op de Leidsche Houtschool gratis boterhammen. Dat wisten de klasgenootjes van Jan.¹⁰² En mevrouw Eringa, de vrouw

van de dominee, gaf moeder Wolkers weleens wat oude kleren van haar kinderen of bracht een pannetje soep.¹⁰³ Haar man organiseerde vanuit de kerk de liefdadigheid en zorgde ervoor dat de beter gesitueerde leden van zijn gemeente hulp boden aan pas bevalen huisvrouwen en hun kinderen.

Dat betekende dat Jan opnieuw op de mandfiets naar dezelfde villa's moest. Hij belde daar niet meer aan om de boodschappen te brengen en het bestelboekje te tekenen, maar om wat eten op te halen. Een diepe vernedering vond hij het.

'Een pannetje soep,' schreef Wolkers in *Terug naar Oegstgeest*, 'een pannetje met bloemkool, een aardappel en een kalfslapje, een puddinkje met bessensap. De meesten waren vriendelijk, maar sommigen, die toch niet hadden durven weigeren, deden het tegen hun zin. En als ik het daar kwam halen kreeg ik het met een blik of het zwaar vergiftigd was of dat ze wensten dat we erin zouden stikken. Maar misschien hoopten ze alleen maar dat ik het onderweg zou laten vallen.'¹⁰⁴

De Deutzstraat

'Mijn geboorteplaats is het geheimzinnigste dorp van Nederland,' schreef Wolkers in *Kort Amerikaans*. 'Er mag slechts fluisterend over gesproken worden. Zelfs de tram kondigt dat aan.' Op het blauwe trammetje naar het dorp stond: 'OEGSTGEEEST'.¹⁰⁵

Oegstgeest had brede, lommerrijke lanen en parken, bossen en weelderig groene terreinen binnen de dorpsgrenzen, zoals het Bos van Wijckerslooth, het bos om sanatorium Rhijngeest en de Leidse Hout, een groot park dat in 1929 werd aangelegd als werkgelegenheidsproject. Aan de rand van het dorp stonden twee kastelen, die beide een rijke historie bezaten: Endegeest, waar René Descartes in de zeventiende eeuw nog zijn toevlucht had gezocht, en Oud-Poelgeest, waar de wereldberoemde arts en hoogleraar Herman Boerhaave in het begin van de achttiende eeuw had gewoond.

Om in het bos om Kasteel Oud-Poelgeest te mogen komen, had je een wandelkaart nodig – en die bezat de familie Wolkers. Jan stak de kaart dagelijks bij zich om vrij te kunnen ronddolen, tussen de bosanemonen in het gras te gaan liggen en het kasteel, de vijver, het bruggetje en de bomen eromheen te tekenen en schilderen in zijn schetsboek. Op de gekreukelde wandelkaart van 1943, die bewaard is gebleven en waar het zegel van de gemeente Oegstgeest nog opgeplakt zit, heeft hij destijds met inkt een landschapje getekend.

Oegstgeest was ten tijde van Wolkers' jeugd klein en overzichtelijk. Op 31 december 1929 woonden er 6657 inwoners in het dorp.¹⁰⁶ Een tamelijk groot deel van de dorpelingen was welvarend. Oegstgeest was een villadorp, te vergelijken met Wassenaar of Laren. Zakenlieden en professoren van de Leidse universiteit resideerden er in hoge, statige vroegtwintigste-eeuwse huizen aan lanen met oude bomen.

Het dorp had onmiskenbaar allure. Maar voor de eenvoudige en later arme familie Wolkers bleef het een hooghartig bastion waar zij nooit echt deel van uit konden maken. Voor die nette kleinburgers in Oegstgeest waren zij de zigeuners van het dorp.¹⁰⁷

De Deutzstraat, de geboortestraat van Jan, was een korte, tamelijk drukke straat net buiten het centrum. Tot het midden van de jaren dertig reed de Blauwe Tram tussen Leiden, Katwijk en Noordwijk erdoorheen. Als een van de kinderen sigaretten voor vader moest kopen bij een winkel aan de overkant, moest hij of zij goed uitkijken tot de tram voorbij was.¹⁰⁸

In de Deutzstraat zat een 'bewaarschool', een garage met een benzinepomp ervoor en een aantal winkels. Aan de ene kant zaten bakker G. Labrée, slagerij Dolle, later Hofman, die 'dolle Hofman' werd genoemd, en de kruidenierszaak van Th. van Beek.¹⁰⁹ Aan de andere kant zaten de sigarenzaak van F.J. Vossen, die zich later om de hoek in de Geversstraat vestigde, de kapper 'Maison Deutz' van de heer Gordijn en de kruidenierszaak van J.H. Wolkers.

Hoewel de bewoners en de winkeliers van de Deutzstraat dagelijks in elkaars onmiddellijke nabijheid leefden, bleven tussen hen de onzichtbare scheidslijnen van de verzuiling bestaan. Er was weinig saamhorigheid, behalve tussen geloofsgenoten. Zo speelde Jan bijvoorbeeld niet met Frits Hotz, de latere schrijver, drie jaar ouder dan hij, wiens grootouders in de Geversstraat woonden. De tuinen van de huizen keken op elkaar uit en grootmoeder Hotz beklagde zich er in een brief van 10 juli 1929 zelfs over dat ze alsmaar aan moest kijken ‘tegen vuilen luiers en broekjes van wolkers’.¹¹⁰

Frits Hotz kon de kinderen Wolkers zien en horen. ‘Maar dat was dan ook alles,’ vertelde hij. ‘In die tijden [...] was er geen sprake van dat kinderen van niet precies gelijke milieus en godsdienst met elkaar omgingen. Grootmoeder was géén klant van de Wolkerswinkel vlak om de hoek. Zo ging dat toen.’¹¹¹ Bij Hotz thuis was men Nederlands-hervormd, niet streng gereformeerd.¹¹²

‘Mensen gingen überhaupt niet veel met elkaar om in die tijd,’¹¹³ herinnerde Wolkers zich. Zijn vader hield die segregatie strikt in stand, stond afkerig tegenover hen die zijn ware geloof niet omarmden. Als zijn vader op zondagochtend de katholieke familie Van Beek aan de overkant de deur uit zag stappen om ter kerke te gaan, zei hij: ‘Kijk, die vieze roomsen zijn er weer vroeg bij met hun dwaalleer.’¹¹⁴

De weerzin van vader Wolkers tegen de ongelovigen of ‘de rooien’ was minstens net zo sterk. Twee huizen verderop, op Deutzstraat nummer 11, woonde Jacques de Vink. Hij was getrouwd met Mitzi, geboren als Maria Matuschofsky. De Vink was een lange, vriendelijke man, die in aarde en plaggen handelde. ‘Hij was Spartacuskommunist en toen ik in het begin van de oorlog het geloof meende afgezworen te hebben, kwam ik vaak bij hem thuis.’¹¹⁵

De term ‘Spartacuscommunist’ verwijst naar de Spartacusbond, waarin Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg waren verenigd, die in de nacht van 15 op 16 januari 1919 waren vermoord na een poging om in Berlijn de macht te grijpen. Zelf afkomstig

uit een groot, arm Leids gezin was Jacques de Vink vervuld geraakt door het idee van een klasseloze samenleving. Hij wilde niets met de communistische partij of een hogere macht te maken hebben. Hij wilde de macht geven aan het proletariaat zelf – en was zo meer communist dan de communisten zelf.

In zijn puberteit was Jacques de Vink, net als zijn broer Koos, bevriend geweest met Marinus van der Lubbe, een vurig communist. De zwakbegaafde Van der Lubbe had zijn jeugd in Leiden en in het gezin van zijn halfzuster in Oegstgeest doorgebracht en zou in 1933 na een showproces ter dood veroordeeld worden voor het in brand steken van de Duitse Rijksdag. Van der Lubbe hield tijdens het proces vol dat hij alleen handelde, maar Jacques de Vink dacht dat hij deze dramatische klus nooit alleen geklaard kon hebben. De brandstichting en de executie door de guillotine van Van der Lubbe spraken zeer tot Jans verbeelding.

Jan ging graag op bezoek bij De Vink omdat die aardig en begripvol met hem sprak. Bovendien hield hij van kunst. Jan mocht de *Mei* van Gorter van hem lenen – en nam het in bloedrood linnen gebonden boek mee onder zijn trui, zodat zijn vader het niet zou zien.¹¹⁶ Toen zijn vader hoorde dat Jan met de buurman had gesproken over politiek en poëzie verbood hij zijn zoon om er nog langer te komen.

Van alle burens in de Deutzstraat hadden vader en moeder Wolkers de grootste hekel aan buurvrouw Van Dijk. ‘Dat spooksel’ noemde moeder Wolkers haar. Mevrouw van Dijk van nummer 9 was spiritiste. ‘Een knotsgekke waarzegster. Ze lag naakt in een gazen tent,’ herinnert Janna Wolkers zich.¹¹⁷

Op Jan oefende mevrouw Van Dijk een grote aantrekkingskracht uit vanwege haar spiritistische gaven. Ze liet de tafel dansen en riep de geesten van de doden op. Mevrouw van Dijk stond model voor mevrouw Graveling in Wolkers’ verhaal ‘De ontmaskering’, waarin de jonge ik-figuur na een heftige ruzie met zijn vader vlucht naar de spiritistische buurvrouw. Zij legt haar hand op de dij van de jongen en roept de geest van zijn onlangs gestorven broer op: ‘Grote Algeest, laat hier op dit avondlijk uur voor uw

dienares Judith Graveling mogen verschijnen de onsterfelijke geest van de kortelings verscheiden Tom...'¹¹⁸

In de voorkamer klinkt dan, als uit de aarde, de stem van de dode broer. Maar als de jongen daar gaat kijken, staat ineens de man van mevrouw Graveling voor hem. 'Zijn vreemde hondenkop is lijkwit, alsof hij gekalkt is. Zijn mond hangt open. Om zijn lichaam heeft hij een laken geslagen.'¹¹⁹

Wat Jan fascinerend vond aan mevrouw Van Dijk, was haar woeste tuin. Alle huizen aan die kant van de Deutzstraat hadden een klein stukje grond. In *Terug naar Oegstgeest* laat Wolkers zijn vader over het tuintje zeggen: 'Hij is niet zo diep, en ook niet erg breed. Maar hij is onmetelijk hoog. Tot de sterren.'¹²⁰

In het midden had vader Wolkers een appelboom geplant en in het hoekje een schuurtje van drijfstenen gebouwd. Verder was de tuin dor en kaal, zeker vergeleken met het woeste groen aan de andere kant van het hek. Er stonden alleen een paar dahli'a's. Zijn vader schoffelde er flink omheen in de grijze aarde, om die goed onkruidvrij te houden. Maar er waren toch kikkers, padden en insecten. Van latjes en stenen bouwde Jan als vier- of vijfjarige al hele insectendorpen, waarover hij bestjes liet paraderen.¹²¹

Achter in de tuin richtte Jan een klein paradijs in. 'De kleine Hortus' noemde oom Hendrik Jans tuintje spottend, en verwees daarmee naar de grote Hortus Botanicus, de plantentuin van de Leidse universiteit. Oom Hendrik had zijn neefje daar eens mee naartoe genomen, en het mannetje was wild van opwinding geworden. 'De echo van mijn opgewonden stem klonk tussen de majestueuze stammen van kastanje, ginkgo en treurbeuk op en moet tot op de Witte Singel te horen zijn geweest.'¹²²

Tussen 'de kleine Hortus' en de hoge muur van een garagebedrijf, waar het altijd vaag naar benzine rook, lag de brandgang waardoor Jan kon ontsnappen aan het wakende oog van zijn vader en moeder.¹²³ Jan speelde vaak met Gerrit in die brandgang, die via een netwerk van andere brandgangen zowel op de Geversstraat als op de Rhijngeesterstraatweg uitkwam.

Frits Hotz heeft decennia later aan Maarten 't Hart verteld dat

hij als jongen eens een blinkend voorwerp zag liggen op het kruispunt van een van de brandgangen. “Wat het precies was, weet ik niet, want toen waren mijn ogen al slecht,” vertelde Hotz, die een oogafwijking had die hem aan het einde van zijn leven helemaal blind zou maken.

De jonge Frits wilde het blinkende voorwerp oppakken. Maar op dat moment verschenen er twee jongens, een van zijn leeftijd, de ander wat jonger. “Blijf af,” schreeuwde de jongste. Nadat hij met een stok Frits preventief een lel had gegeven, wierp hij zich op het voorwerp. De ander zei niets, maar keek Frits dreigend aan.’

‘Het was,’ schrijft Maarten ’t Hart, ‘het eerste contact van Frits met een letterkundige. De jongste namelijk, die later minstens zo vaardig de pen zou hanteren als de stok, was de in 1925 geboren Jan Wolkers. (Frits is op 1 februari 1922 geboren). De oudste van het tweetal was zijn broer waarover hij later zo indrukwekkend in *Terug naar Oegstgeest* zou berichten.’¹²⁴

Geheime genieting

Na de geboorte van Jan op 26 oktober 1925 – het derde kind na Gerrit en Tini, en de eerste baby die in de Deutzstraat werd geboren – zouden nog acht kinderen het gezin Wolkers komen verrijken: Henriëtte, Han, Janna, Jaap, Kees, Annelies, Beatrix en Pimmetje, geboren op 3 februari 1943. Op dat moment, halverwege de oorlog, was het elftal compleet.

Moeder Wolkers vertelde dat hun huisarts in Oegstgeest, dokter Hendrik Varekamp, bij bevallingen tegen haar zei als hij een kind haalde: ‘Daar komt er nog een.’

‘Grapje. Humor. Moet kunnen,’ schreef Wolkers in zijn dagboek. Zijn jongste zus Annelies zei toen ze het verhaal had gehoord: ‘De dokter wist ook wel dat er ieder jaar een kind kwam.’¹²⁵

In de geest van *Het huwelijk. Een boek voor het christelijk gezin*

van de arts A. Dupont, waarin de richtlijnen voor een gezond huwelijk waren neergelegd, beschouwden gereformeerden ‘de beperking van den kinderzegen in lijnrechte tegenspraak met Gods Woord’.¹²⁶

In de jaren twintig was de rijke kinderschare nog geen probleem. Volgens Mitzi de Vink zeiden de mensen in de buurt: ‘Nou, die gaan gekleed als dokterskinderen.’¹²⁷ Zo keurig zagen de kindertjes eruit. Maar in de arme jaren dertig en veertig, toen de oorlog was uitgebroken, was het zwaar. ‘Van alles moesten er elf zijn,’ schreef Wolkers in het verhaal ‘De hond met de blauwe tong’. ‘Elf paar schoenen, elf paar kousen, elf truien, elf bijbels, elf psalmboeken. Er kwam geen eind aan.’¹²⁸

De Bijbeltekst ‘Het huis mijns vaders heeft vele woningen’, Johannes 14:2, moest door vader Wolkers letterlijk worden genomen. Steeds als moeder weer op bevallen stond, bouwde vader een nieuw kamertje of een extra slaappleats voor de aankomende boreling. Trots liet hij aan moeder Wolkers zien wat voor oplossing hij nu weer had gevonden. In *Terug naar Oegstgeest* zegt Gerrit: ‘Die ouwe heeft er weer een konijnenhok bijgebouwd.’¹²⁹

Toen hij klein was wist Jan niet beter dan dat zijn moeder net een kindje had gekregen, of dat er weer eentje onderweg was. In huis hing altijd de weë geur van baby’s en vuile luiers. ‘Altijd weer een paar nieuwe roze billettjes met talkpoeder, weer een ander uitpuilend buikje vragend om een navelbandje. Geprakte banaantjes op een schotelkje op de kachel. En de borst natuurlijk, vooral de borst. Hup de ene na de andere. Steeds nieuwe kindermondjes om die bruine tepel. En het zalige vadsige volzijn van die vormeloze kinderlijfjes in witte gehaakte truitjes. Mijn vader die altijd een handje beetpakte en zei: “Moet je eens kijken hoe gaaf. Er ontbreekt geen nageltje.”’¹³⁰

De zwangerschappen hadden voor het jongetje iets beangstigends. Ze gaven hem het idee dat er iets verschrikkelijks met zijn moeder stond te gebeuren. In een van zijn allereerste, ongepubliceerde verhalen, ‘In de verleden tijd’ uit de jaren vijftig, én in *Terug naar Oegstgeest* en *Een roos van vlees* in het decennium daarna,

heeft Wolkers een van zijn eerste herinneringen op bijna identieke wijze beschreven. Dokter Varekamp onderzocht zijn moeder, terwijl zij niet doorhadden dat Jan met grote ogen zat toe te kijken.

‘Ik zie haar liggen met haar nachtjapon tot aan haar middel omhoog en met haar blote bleke billen naar achteren. De dokter buigt zich over haar heen. Later werd het in mijn herinnering soms ook mijn vader die zich over haar heen boog, maar dat moet een vergissing geweest zijn, want ik zie het massieve achterhoofd van de dokter met het kortgeknipte grijze haar duidelijk voor me, en mijn vader had zelfs veel later nog gitzwart haar. Ik zie ook zijn leren tasje op de grond staan, vlak naast de ficus. Hij buigt zich over mijn moeder heen en steekt zijn arm van achteren tussen haar benen. Rood van het bloed trekt hij zijn hand ertussen vandaan. Dan houdt het op. Die rode hand is het laatste wat ik zie.’¹³¹

Moeder Wolkers moet toen achter in de twintig zijn geweest. Was ze weer zwanger? ‘En die rode hand?’ vroeg Wolkers zich af. ‘De dokter moet een rubber handschoen aangedaan hebben zonder dat ik het had gezien. Hij stond met zijn rug naar mij toe. Dat bedacht ik veel later allemaal. Maar dat bloed kreeg ik er niet mee weg.’¹³²

Jan was een moederskindje. De hele dag hing hij aan haar rokken, vlijde zijn hoofd tegen haar brede heup. Hij volgde zijn moeder op haar gang door het huis, terwijl zij het vuur uit haar sloffen liep voor het gezin. Honderden malen zag hij zijn moeder op het stoepje de zinken teil met water vullen en de was op het wasbord leggen. Honderden pannen zag Jan zijn moeder op het vuur zetten, als de vleespotten van Egypte voor het uitgehongerde volk. Driemaal daags dekte zij de tafel voor het grote gezin, en smeerde torenhoge stapels boterhammen. Zij moet zich, als jonge, slimme vrouw uit Amsterdam vaak gevangen hebben gevoeld in het huwelijk met een eenvoudige man in een armzalig dorpswinkeltje. In het almaar groeiende, arme gezin moest zij haar dagelijkse sisyfusarbeid verrichten. Maar zij liet nooit meer van haar gevoelens merken dan in een enkel, stil gebaar.

‘Want mijn moeder is een meesteres in de mimiek die bijna

niet meer waarneembaar is,' schreef Wolkers in *Terug naar Oegstgeest*. 'Een gefrustreerde vrouw die haar gevoelens altijd heeft verborgen. Die, toen mijn broer gestorven was, pas huilen kon nadat ze zich in de keuken had opgesloten. En die gauw haar gezicht aan haar schort afveegde en bedrijvig van alles ging doen toen ik onverwacht vanuit de tuin binnenkwam. Die, nadat ze bijna een dozijn kinderen ter wereld had gebracht, nog altijd onhandig zat te schuiven op haar stoel als mijn vader voorlas uit de bijbel van een van die oudtestamentische dekhengsten die zijn vrouw weer bekend had, zodat ze hem een kind baarde.'¹³³

Jan hield van de stille gratie waarmee zij haar mollige lijf door het huis bewoog. Als hij zijn moeder 's morgens naar beneden hoorde komen om ontbijt te maken, de borden en het bestek op tafel te zetten, klonk dat als zachte muziek in zijn oren. Als lieflijk getinkel. De grondige hekel die Wolkers later had aan mensen die niets in huis konden doen zonder daarbij lawaai te maken, verklaarde hij daaruit. Hij kromp ineem als er een mes op de keukenvloer kletterde of als iemand een stapel vuile borden hardhandig op het aanrecht neerzette zodat hij in gedachten al de scherpfjes van de randen zag vliegen. Alles moest rustig en met overleg gebeuren.

Jan leerde van zijn moeder in de keuken hoe je je in de ruimte beweegt. Geen bruuske bewegingen met hete pannen van het fornuis naar het aanrecht. Niet je vingers in een saus steken en dan aflikken om te proeven. Dat was een doodzonde. Altijd een proeflepelje gebruiken en dat niet weer in de pan steken. Geen nutteloos lawaai, geen overdreven luid gehak met een mes op een plank, woest geklop met een garde in een kom, gerinkel met pannendecksels, gekletter met borden en schalen.¹³⁴

Toen Hella S. Haasse Wolkers eraan herinnerde dat hij tijdens een bijeenkomst in Diligentia, op 15 juni 1972, waar schrijvers Haagse verhalen voorlezen, uit een koffertje een kom, klopper, eieren, suiker en bessensap had gehaald om vervolgens ten overstaan van het in beschaafde verbazing toekijkend publiek Haagse bluf te bereiden, zei hij: 'Niemand kon zo goed Haagse bluf kloppen als

mijn moeder. “Ergens moeten uw handen nog bezig zijn te zorgen dat ik niet verloren ga.”¹³⁵

Ondanks ‘de bijna liederlijke curve van haar lichaam’ bewoog zijn moeder zich soepel, geruisloos en met ingehouden zwier. ‘Als ze de trap afdaalde, die onder onze magere jongensbenen kraakte alsof de treden van loszittende vurehouten planken waren, had er net zo goed een donsveertje naar beneden kunnen dwarrelen.’¹³⁶

Jan was niet alleen een moederskindje, maar Jan was ook het lievelingetje van zijn moeder. Hij heeft altijd het gevoel gehad dat hij bij zijn moeder een streepje voor had. Als kind was hij de enige die mee mocht naar Leiden om boodschappen te doen. Soms gingen ze naar de ijssalon. Hij kreeg een ijsje, zij nam een feestelijke portie slagroom. Thuis vertelde hij niet aan vader of zijn broertjes en zusjes waar hij met zijn moeder was geweest. ‘Ze heeft me nooit gezegd dat ik erover moest zwijgen,’ schreef Wolkers in *De junival*, ‘daar was ze te slim voor. Maar instinctief voelde ik dat het een geheim was tussen haar en mij waar niemand iets mee te maken had.’¹³⁷

‘Onze vader had elf kinderen,’ zegt Janna Wolkers, ‘maar onze moeder slechts één: Jan.’¹³⁸

Als dank voor het feit dat zijn moeder hem uitverkoren achtte, bracht Jan in zijn puberteit vaak bloemen voor haar mee, die hij plukte in de bossen, velden en weilanden om Oegstgeest. In het vroege voorjaar kleine tuiltjes van sneeuwkllokjes, winterakonieten, helmbloem en bosanemonen, later in het seizoen wilde hyacinten en koekoeksbloemen en als het hoogzomer was zuring en boterbloemen doorvlochten met paarsblauwe vogelwikke.¹³⁹

In een brief van zijn moeder uit Oegstgeest, juli 1963, bedankt zij hem voor het cadeautje dat hij voor haar vierenzestigste verjaardag had opgestuurd. ‘Lieve Jan, heel hartelijk bedankt. Ik ben erg verwend, had ook veel bloemen, maar niets kan halen bij de bloemen die jij vroeger plukte, je sloop dan heel vroeg de deur uit weet je wel?’¹⁴⁰

Op een bandje in het archief van Wolkers, waarop een gesprek staat dat hij met zijn zuster Janna aan het einde van de jaren zestig

had, zegt Janna dat ze de boeken van haar broer nauwelijks kan lezen vanwege het liefdevolle beeld dat daarin van haar moeder wordt geschetst. ‘Dan moet ik gewoon ophouden,’ zegt Janna. ‘Dan denk ik: hoe kan die jongen die moeder nou zo aardig vinden, terwijl het zo’n rotmens is.’¹⁴¹

De liefde van moeder voor Jan bestond uit een mengeling van trots, medelijden en schuldgevoel over het ongeluk dat hem als baby in de wieg was overkomen. ‘Hij was zenuwachtig,’ vertelde moeder in 1965. ‘Hij had gauw last van astma, dat kwam daar ook door. Een tijdlang moest ik zijn hand vasthouden als hij naar bed ging. Hij was lastiger dan de andere kinderen, plagerig, en altijd tegen de draad in. Hij was een gevoelig kind, dat was het.’¹⁴²

Moeder hield Jan de hand boven het hoofd. ‘Ja, je was een lastig kind,’ zegt de vaderfiguur in *Een roos van vlees* tegen zijn volwassen zoon. ‘Je wist niet van ophouden.’

‘Ach, dat valt wel mee,’ zegt de moeder. Ze kijkt de ik-figuur even gemoedelijk aan. Dan slaat ze haar ogen neer en staart naar haar handen.¹⁴³

In tegenstelling tot vader, die weinig ophad met de artistieke fratsen van zijn zoon, zag moeder Jans bijzondere, creatieve aanleg.¹⁴⁴ Een oud-overbuurmeisje stuurde Wolkers in 1963 een brief, waarin zij vertelde hoe trots zijn moeder op hem was geweest: ‘Je viel in het gezin uit de toon. Je was artistiek, vertelde ze, en tekende prachtig. Ze heeft me toen meegenomen naar de serre om tekeningen van jou te zien. Op tafel lag toen een mozaïek waaraan je bezig was.’¹⁴⁵

In het archief van Wolkers zit nog een aantal kindertekeningen. De oudste is van 12 december 1934. Hij was toen negen. Jan tekende een kleurige arend op een tak, tegen de achtergrond van een gedroomd berglandschap. De Alpen zou hij pas twintig jaar later met eigen ogen aanschouwen.

Vader Wolkers vond dat zijn zoon zijn tijd maar zat te verdoen met tekenen als hij nog schoolwerk had, of later een baantje. En als Jan op zondag zat te tekenen, mopperde vader dat dat weinig respectvol was op de dag des Heren.

Als jongetje had Jan niet alleen het gevoel dat hij gezien werd door zijn moeder, maar zelfs dat hij zich met haar in een zoete samenzwering bevond. Het beeld dat hem daarbij voor ogen kwam, was dat van een haast erotische sensatie, een ‘geheime genieting’, die hij met zijn moeder deelde.¹⁴⁶ Dit is het beeld: zijn moeder ligt een moment uit te rusten op de canapé. Hij ligt warm en zacht tegen haar aan en krabt zachtjes onder haar vermoeide, vereelde voeten.

Maar als moeder haar echtgenoot uit de winkel hoorde naderen, schrok ze – en maakte onmiddellijk een einde aan de geheime genieting. Op dat moment keek zij net zo schuldig als Rebekka op de Bijbelse prent die boven de bank hing en waarop was te zien hoe Jakob, daartoe aangezet door zijn moeder Rebekka, zijn zieke blinde vader om de tuin leidt.

De ark

Zoals dieren de ark van Noach vulden toen de zondvloed naderde, zo vulden kinderen het huis van de familie Wolkers. Voor de vader was de aanwas een godsbewijs. Maar Jan voelde zich gevangen in de ark, belemmerd door het gekrioel van steeds nieuwe kleintjes. ‘Ze storen je, maken je belachelijk.’¹⁴⁷

Toch was Jan heel lief voor zijn broertjes en zusjes. Hij ging nogal eens met ze wandelen. Hij leerde de meisjes hoe ze van de dopjes van eikeltjes een broche konden maken en aan de jongetjes hoe je met een peulvrucht en twee stokjes een hondje in elkaar kon knutselen.¹⁴⁸

Hij bedacht vaak toneelstukjes, die de kinderen dan samen uitvoerden. Vaak waren het Bijbelse scènes. ‘Lazarus, kom uit!’ Als Jan dan wankelend in lompen uit het geopende graf herrees, knepen zijn zusjes hun neus dicht, of ze de lijkengruft van Lazarus nog konden ruiken. ‘Heere, hij riekt nu al, want hij heeft vier dagen aldaar gelegen,’¹⁴⁹ staat er in de Bijbel. Of ze speelden doopje, waar-

bij een van de kleintjes in een laken werd gewikkeld, het hoofdje besprenkeld met water, terwijl Jan met een vroom gezicht sprak als de dominee: ‘In de naam van de vader...’¹⁵⁰

Alles in het kleine, volle huis kreeg een wijd perspectief door de Bijbel. Die toneelstukjes waren hem bittere ernst. Hij lééfde ze echt. ‘De kinderwereld, waarin de fantasie ruimte geeft aan een bekrompen werkelijkheid, dat is het koninkrijk Gods hier op aarde. Zo heb ik het altijd ervaren.’¹⁵¹

In huis richtte Jan zich met name op zijn oudere broer en zus. Tegen Gerrit keek hij op, hij sliep met hem in één bed, zwierf met hem door de bossen en weilanden. Gerrit durfde en wist dingen waarvan hij nog geen weet had en die hij gretig in zich opnam. Ze haalden samen allemaal rottigheid uit. ‘Ik heb hem mijn hele leven bewonderd voor zijn moed. Terwijl we ook vaak ruzie hadden, als jongens. Maar mijn oudere broer was een held. Ik had het gevoel dat hij me beschermde. Hij deed van alles wat God en mijn vader verboden.’¹⁵²

Gerrit heeft Jan eenmaal echt het leven gered. In 1935, toen Jan negen was en Gerrit veertien. Jan stond te dromen en viel van de basaltblokken in het haventje van Katwijk. Hij ging kopje-onder. Gerrit sprong hem na, hees Jan op de kant en foeterde hem uit. ‘En juist, omdat hij zei dat als ik nog eens zoiets stoms zou doen hij me gewoon zou laten verzuipen, doorstroomde me een gevoel van dankbaarheid, dat eigenlijk nooit meer is overgegaan.’¹⁵³

Jan en Tini verafschuwden elkaar. Ze was altijd bezig hem op te voeden en terecht te wijzen, hem beschaving bij te brengen, geïnfecteerd door de kleinburgerlijke schaamte van de moeder. ‘Tini vond Jan vreselijk,’ zegt Janna Wolkers. ‘Ze zat hem de hele dag in de haren.’ Zij noemde Jan vol afgrijzen ‘de spin’ of ‘de aap’. Hij haar ‘het spook van Tangerang’.¹⁵⁴

Tini klikte bij vader en moeder als Jan weer eens iets had gedaan wat niet door de beugel kon. Ze verraadde hem als hij niet oplette in de kerk, als hij stiekem salamanders mee had genomen naar zijn kamer of zijn veters niet goed had gestrikt – de openings-scène van Wolkers’ verhaal ‘Dominee met strooien hoed’. ‘Tegen-

woordig kunnen we wel met elkaar opschieten,’ vertelde Tini in 1965. ‘Maar dat is weleens anders geweest.’¹⁵⁵

Jan wás ook een kleine onruststoker en een pestkop. Hij was zenuwachtig en hield ervan om anderen de zenuwen te laten krijgen. ‘Hij verstopte zich in een kast, en sprong eruit als je eraan kwam,’ zegt Janna. ‘Hij kon je enorm angstig maken. Sloop door de gang of ’s nachts in het donker de trap op en kwam dan de kamer van de meisjes binnen. Hijgend.’¹⁵⁶

Met Janna deelde Jan een nerveus temperament en erotische nieuwsgierigheid. Ze was het eerste meisje dat hij naakt zag. ‘Als ze op zolder lag,’ schreef Wolkers in zijn dagboek, ‘en ik, voor ik naar bed ging, haar kamer in sloop en onder de deken schoof met mijn hand en aan haar kutje voelde. (Toen ik een paar jaar geleden aan haar vroeg of ze dat wel eens had gemerkt zei ze: “Ja, ik wilde dat je verder ging.”)’¹⁵⁷

Als Jan de drukte in huis te veel werd, vluchtte hij naar boven. ‘Ik had de neiging om van mijn zolderkamertje een heel eigen, aparte plek te maken. Een borstwering tegen de buitenwereld.’¹⁵⁸

Het kamertje aan de achterkant mat drie bij vier meter en had een schuine houten wand. Omdat zijn vader, in zijn strijd tegen de houtworm en ander knagend ongedierte, de planken met een insecten werende ranjkleurige beits bewerkt had, hing er tussen de hanenbalken een dreigende zonsondergangsstemming. ‘Alsof een regel uit een vroom lied dat vaak door het gezin bij het huisorgel werd gezongen, “Het zonlicht moge nederdalen”, daar voorgoed was blijven hangen.’¹⁵⁹

In de oranje houten wand zat een dakraampje. Als Jan op een stoel ging staan kon hij zijn hoofd naar buiten steken en zag hij links op de daken van de huizen aan de Geversstraat. Rechtdoor was het dak van een garagebedrijf en daarachter het uivormige torentje van het gemeentehuis. En rechts keek hij uit over de boomtoppen van het bos om Rhijngeest.

Gerrit noemde het kamertje waar zij samen in één groot bed sliepen gekscherend ‘Het Museum van Oudheden’, omdat Jan er een permanente tentoonstelling had ingericht van monsterlijke

kleine poppetjes die hij had geboetseerd uit klei en waarin hij met een spijker geheimzinnige tekens kraste. Jan bakte die poppetjes in de kachel en als hij ze vergat, kwamen ze in de asla weer tevoorschijn. Dan zei zijn vader: ‘Ik heb weer een paar van die opstandige wezentjes van je tussen de sintels gevonden.’¹⁶⁰

Verder maakte Jan een uitstalling van dingen die hij in de natuur had gevonden: een verzameling uitgeblazen eitjes, mos, stenen en skeletjes van muizen en konijnen. In de glazen weckpotten krioelden de salamanders. En onder de balken van het dak zaten vogelnestjes en de geribbelde bast van gedroogde berenklauw geklemd. Met punaises had hij reproducties van een landschap van Constable en een tekening van Dürer van een vliegend hert in de schuine wand geprikt.

Als Gerrit een komische bui had vertelde hij dat de toegangsprijs voor Jans museum een dubbeltje was. Bij onopgemaakt bed vijf cent.

Oprecht als de duiven

‘Wees oprecht als de duiven en listig als de slangen.’¹⁶¹ Volgens Wolkers vertegenwoordigden zijn ouders elk een deel van deze uitspraak uit de Bijbel. ‘Niet dat ik mijn moeder nooit oprecht als een duif heb gezien, maar mijn vader listig als een slang, nee, dat is nooit voorgekomen.’¹⁶²

Jans vader was een eerlijke, eenvoudige en diepgelovige man. ‘Hij had het geloof om van een mosterdzaadje een berg te maken, van een mug een olifant.’¹⁶³ Nimmer liet vader Wolkers zich door aardse overwegingen leiden, immer door hemelse. Het hele leven was voor hem een tranendal, een doorgangshuis naar het eeuwige leven.

Vader gaf de Bijbel de centrale plaats in het huis. De gereformeerden ontleenden hun identiteit aan het boek en spraken, opgevoed als zij waren in de tale Kanaäns, hun eigen taal. Zij kenden

het Oude en het Nieuwe Testament van alfa tot omega. Maar de Bijbel lag letterlijk centraal in huis: op de schoorsteenmantel, met de rug en de onderkant precies haaks op de hoek van de kaalgeslepen Perzische schoorsteenloper zodat de wollige franje er weelderig buiten pulde, waardoor het lijvige boekwerk nog meer gewicht leek te krijgen. 'Alsof het uit de hoge hemelen met mathematische precisie daar was neergeworpen.'¹⁶⁴

Driemaal daags las vader Wolkers uit de Bijbel voor, gezeten aan het hoofd van de tafel. De heilige overtuiging waarmee zijn vader dat deed, maakte een enorme indruk op Jan. Zijn hoofd gloeide als hij zat te luisteren naar zijn vader. 'Als hij voorlas spatte de vonken van de hittigheid van de toorn van God over de lege borden en schalen alsof hij met de bijl op de wetsteen bezig was. En hij liet ons zo welsprekend de zinderende hitte van de woestijn beleven waar het volk Israëls doorheen moest trekken op weg naar het beloofde land, dat we er maar al te vaak het zand van in onze andijvie vonden en als hij voorlas over Christus die over de zee wandelde kon ik niet anders dan achter hem aan lopen over het stevige ijs van mijn kinderlijk geloof.'¹⁶⁵

De stem van vader was de stem van God.

Vader schroomde niet om alle verhalen aan tafel voor te lezen, óók de verhalen die volgens zijn moeder niet voor kinderoortjes bestemd waren, waarin sodomie, moord en incest aan bod kwamen. Zoals zijn moeder een bedekker was, was zijn vader een ont-huller. Allerm minst uit sensatiezucht of realisme, maar uit pure op-rechtheid en naïviteit. Dus las vader rustig voor uit Genesis 19, over Lot die met wijn dronken gevoerd wordt door zijn dochters, die vervolgens zwanger van hem worden.

Oom Hendrik zei, als hij aan tafel was aangeschoven en onbe-schaamd zijn blik over Jans oudste zusters liet glijden: 'Je zal toch maar zo tegen het middernachtelijk uur als je je net hebt nederge-vlijd om een uiltje te gaan knappen van je bloedeigen dochters een verrukkelijk glaasje wijn aangereikt krijgen.'¹⁶⁶

Getergd keek zijn vader hem aan, maar hij had er niet veel op te zeggen. Het stond immers open en bloot in de Heilige Schrift.

Vader Wolkers was een goede verteller, met sonore stem en gevoel voor dramatiek. Janna Wolkers herinnert zich dat haar vader de kinderen vaak voorlas bij de kachel of verhalen vertelde. Jan rilde van genot als op winteravonden de toverlantaarn tevoorschijn werd gehaald. Dan werd de divan opzijgeschoven voor de schuifdeuren naar de winkel, spande zijn vader een laken. Vader projecteerde foto's van Amsterdamse wijken uit zijn jeugd, portretten van zijn familie. Vooral de foto van grootvader sprak tot Jans verbeelding: dat tirannieke gezicht van de patriarch met de forse baard dat opeens, anderhalve meter groot, de kamer vulde. De stilte die er dan was, gaf aan dat zijn vader zijn grootvader herdacht.¹⁶⁷

Vervolgens kwamen de sprookjes. Klein Duimpje, Roodkapje. Twee buurmeisjes, de zusjes Buijs, die als 'de Indische meisjes' werden aangeduid, niet omdat ze Indisch bloed hadden maar omdat het gezin na het overlijden van de vader in 1925 uit Indië naar Nederland was teruggekomen, waren eens uitgenodigd om een voorstelling bij te wonen. Een van de zusjes herinnerde zich dat Jan, hij moet toen een jaar of vier zijn geweest, bij zijn moeder op schoot zat en plotseling met zware stem had gezegd: 'Vader, vertel u nog eens van de boze wolluf.'¹⁶⁸

Jan was buitengewoon gevoelig voor de kracht van beelden, verhalen en boeken. Naast de Bijbel waren er nauwelijks boeken in huis, maar er was één loodzwaar boek dat Jan angst inboezemde, en hem juist daarom aantrok. Dat was de laatnegentiende-eeuwse *Geschiedenis der Martelaren* van D.A. Kuiper.¹⁶⁹ De verhalen over de wijze waarop de martelaren aan hun einde waren gekomen, waren zo gruwelijk dat Jan er nachtmerries van kreeg. Hoe Laurentius de Diaken te Rome op een rooster werd verbrand. 'Toen zijn ligchaam aan de eene zijde geblakerd was, zeide hij met groote vrijmoedigheid tot den tiran: Keer dat gedeelte van mijn ligchaam, hetwelk gebraden is, om en verteer het.' Er werden baby's in het vuur geworpen, een martelaar de tong afgesneden en een ander werd levend begraven. 'Dan lag ik in bed en voelde hoe ik stikte.'¹⁷⁰

Nog banger was hij voor vaders verhalen over de toornige, wrakende God. Over hoe hij zou branden in de hel. Soms durfde hij het lichtknopje boven zijn bed niet uit te doen als hij ging slapen. In het verhaal ‘De verschrikkelijke sneeuwman’ barst de hoofdpersoon tegen zijn ouders uit in een woedende tirade: ‘Ik rolde me in een wollen deken, ging in bed staan, knipte het licht uit en liet me vallen. Zo bleef ik hijgend van angst liggen wachten tot de klauwen van Satan door de dekens zouden slaan. Dat was jullie geloof! Slechts toereikend om nachtmerries bij kinderen teweeg te brengen. Jullie met je openbaringen van Johannes! De maan die in bloed verandert, sprinkhanen met leeuwenkoppen die door de lucht zweven! Ik wilde vroeger nooit iets afmaken, omdat ik dacht, het kan morgen wel de laatste dag zijn, wat heeft het voor zin.’¹⁷¹

Als hij naar bed ging, moest hij twee lange trappen beklimmen om op zijn zolderkamertje te komen. Boven aan de trap zag hij de duivel staan. Hij rende dan recht op hem af, met open vizier. Hij liep het beeld stuk dat hij zelf had opgeroepen. ‘Zo leerde ik als kind dat angst er was om te overwinnen. Ik vond het een heerlijk gevoel om me teweeg te stellen.’¹⁷²

De zoon werd een vloek voor zijn vader. Jan was een opgewonden mannetje, slim en ongrijpbaar. Niet geneigd om iets zomaar aan te nemen. Vader zal vaak niet hebben begrepen wat zijn zoon nu werkelijk bezielde – en kende maar één wijze van opvoeden, de wijze waarop hij zelf door zijn moeder aan het einde van de negentiende eeuw was grootgebracht: met harde hand.

Deze harde heemeester maakte stinkende wonden. Jan nam wraak. Stal geld uit de zak van zijn vader. Of eten uit de keuken. En zo ontstond onafwendbaar de cirkelgang van straf, wraak, medelijden en schuldgevoel. Op den duur kon Jan er gewoon niet meer buiten. Het bracht avontuur en spanning in het leven van bidden, Bijbellezen en gehoorzamen.

Uiteindelijk rebelleerde Jan niet alleen tegen de vader, maar ook tegen het geloof zijns vaders, dat hij niet kon rijmen met zijn diepe liefde voor de dieren, de schepselen Gods. Jan hield innig

van de kat en zijn konijn, dat hij in het schuurtje in de tuin mocht houden. Als een tovenaarsleerling spande hij met de dieren samen tegen de macht van zijn vader: ‘Als ik dan weer eens een keer op m’n sodemieter had gekregen, ging ik naar mijn konijn en fluisterde dat de verschrikkelijkste dingen over mijn vader in zijn lange oortjes. Dat hij de pest zou krijgen of de kanker, dat zijn ogen uit zouden mogen vallen, dat z’n tong zou verschroeien. Alles wat ik hem tien jaar later rechtstreeks in zijn gezicht zei.’¹⁷³

De dood van zijn konijn heeft Wolkers beschreven in ‘De achtste plaag’. In het verhaal heeft de vader het konijn geslacht voor de paasmaaltijd. In de schuur treft de jongen het konijnenvel binnenstebuiten aan op een spijker. Als de paasmaaltijd begint, ziet de jongen zijn vader en broer het vlees van zijn konijn smakkend en zuigend van de botjes eten.

‘Er zou vuur uit de hemel neer moeten komen, dacht ik. Als God bestond zou Hij mijn konijn weer levend kunnen maken.’

Maar mijn broer bleef gewoon lange draden roodbruin vlees met zijn tanden van een achterpoot trekken.

“God bestaat niet,” zei ik ineens.

“Wat zeg jij daar,” zei mijn vader. Hij legde de rest van de nek op zijn bord en veegde zijn vingers aan het servet af.

“Hij zit te huilen om dat beest,” zei mijn moeder. “Hij weet zelf niet goed wat hij zegt.”

“Maar ik weet het des te beter,” zei mijn vader. “Ik maak me nu niet kwaad op je, ik laat me dit heerlijke paasmaal niet door jou bederven. Jij eet binnen vijf minuten je bord leeg en dan ga je op staande voet naar boven en op je knieën. En dan bid je net zo lang tot God wel bestaat!”¹⁷⁴

Maar het bidden mocht niet baten.

De angst die het doden van het konijn teweegbrengt, is angst voor de dood zelf. De jongen identificeert zich met het konijn. Als hij het afgestroopte vel van het konijn ziet liggen, voelt hij ineens zijn tanden groot en onhandig achter zijn bovenlip zitten. Jan was bang om zelf door zijn vader te worden geofferd. Zoals Abraham bereid was geweest Isaak te offeren.¹⁷⁵

Dat zijn geloof juist wankelde vanwege de wrede omgang met dieren was niet toevallig. Voor Jans gevoel vormde de natuur een magische tegenwereld, die stand kon houden tegen de zwarte gereformeerde wereld van zijn vader. 's Morgens vroeg, om vijf uur, glipte hij al de deur uit om in de natuur achter de dieren aan te zitten en als een bezetene door de struiken te rennen. 'Ik voelde geen pijn,' schreef Wolkers in *Een roos van vlees*, 'ik voelde geen zwiepende takken. Ik liep zo hard, dat ik een schim werd tussen de bomen, dat ik had kunnen oplossen, samenvloeien met alles om mij heen. Ik wilde alles achter mij laten, mijn huis waar ik altijd ongelukkig was, mijn verleden, mijn vader met zijn geloof, hel en dood. Ik had soms het gevoel of ik zo hard liep dat ik mijn skelet achter me zou laten. Ik wilde de geloofsbarrière doorbreken.'¹⁷⁶

Een jaar of acht moet Jan zijn geweest toen zijn poes stierf. Een lapjeskat. Het was het wezen waarvan hij misschien wel het meest in de wereld had gehouden, het dier dat voor hem de zuivere onschuld vertegenwoordigde. Maar zijn vader toonde zich onaangedaan over de dood van het dier. Ruw begroef vader Wolkers de poes met een spade tussen de sintels in de brandgang achter de tuin, waar Jan zo vaak met hem had gespeeld.

'Het klonk als de knersing der tanden van degenen die het eeuwige leven niet deelachtig zullen worden,' schreef Wolkers in zijn essay 'Op de vleugelen der profeten', 'want mijn vader zei aan de rand van die kleine groeve, terwijl bij iedere schep aarde meer van de lapjesvacht verdween die ik zo vaak gestreeld had, dat dieren niet in de hemel komen omdat ze geen ziel hebben. Voorgoed knapte er iets in me. Zonder dier geen hemels vertier. Dan ging ik later net zo lief niet dood of ik bleef bij de laatste bazuinstoot op de dag des oordeels liggen waar ik lag. Dieren geen ziel! Dan hadden ze nooit goed in de ogen van mijn kat gekeken. Trouwens, als je het trage temende gebalk dat het uitverkoren volk Gods zondags tijdens de kerkdienst in psalm na psalm uitstootte, vergeleek met de zuivere zang van de eerste de beste merel, zou ik wel eens willen weten wie er bezielde was en voor wie, alleen al om

Bach en Händel niet gillend met hun handen tegen hun oren naar de hel te verdrijven, de hemelpoort potdicht moest blijven.¹⁷⁷

De schellen waren Jan van de ogen gevallen.

Belijdenissen des ongeloofs

Jan werd in 1925 in de Rehobothkapel aan de Willem de Zwijgerlaan in Oegstgeest gedoopt door Klaas Schilder, hoogleraar dogmatiek aan de Theologische Hogeschool te Kampen. Het kerkje, voorzien van een knus rieten dak en niet meer dan honderd meter bij Jans geboortehuis vandaan, was genoemd naar Rehoboth in de Bijbel, de bron van helder water die Isaak aanboort om zijn kudde te laten drinken en uitbreiden.¹⁷⁸

De Rehobothkapel deed zijn naam eer aan, want al snel was de kudde gereformeerde gelovigen in Oegstgeest te groot om haar te kunnen herbergen. De gereformeerde gemeente kocht een begroeid stuk grond aan de Mauritslaan, om de hoek bij de Rehobothkapel, en begon, na een inzameling onder de leden van de eigen gemeente, aan de bouw van een nieuwe, grotere kerk. Jan werd zo van zijn meest geliefde speelterrein verstoten. Zijn moeder had hem er op zonnige dagen in de kinderwagen al rondgereden. Later speelde hij er met Gerrit, en nog weer later alleen.

Het woeste terrein vol madelieven, boterbloemen, wonderlijk gearde grassen en witte en rode klaver kwam hem paradijselijk voor. Maar dat kleine paradijs werd verwoest om er de nieuwe gereformeerde kerk van Oegstgeest neer te zetten. Jan zag de bouw met lede ogen aan. 'Het was een bouwput vol diepe sleuven waarvan sommige al met cement waren volgestort voor de fundering van de nieuwe kerk. Er lagen bergen grind en stapels bakstenen zo hoog als graftombes en er was een diepe put met ongebluste kalk waar ik balorig in liep zodat ik tot mijn knieën onder de witte kledder thuiskwam.'¹⁷⁹

Op 11 november 1933 legde dominee J. Eringa, die in 1928 in Oegstgeest was beroepen, de eerste steen. Daarop staat nog altijd de regel uit Efeziërs 2 te lezen: 'Jezus Christus is de uiterste hoeksteen'.

Jan haatte de nieuwe kerk, 'zo'n hele klomp gereformeerde baksteen', uit de grond van zijn hart. Het interieur kwam hem huiveringwekkend voor: 'De roodbruin gebeitste banken alsof ze gesausd waren met het bloed van de hecatomben uit het Oude Testament, de doopvont met de tekst op de zijkant uit Handelingen 2 vers 39, *Want u komt de belofte toe, en uwen kinderen*, de kruisvormige verlichting boven in het plafond, de lange, smalle ramen van glas in lood.'¹⁸⁰

Over bloed gesproken: vader Wolkers leverde aan de kerk voor het Heilig Avondmaal de flessen wijn. Zo voltrok zich voor Jans ogen op een vreemde manier het wonder van de transsubstantiatie. Op de toonbank van zijn vader leken het nog gewoon twaalf willekeurige flessen van de plank. Maar als zijn vader ze in een grote hengselmand had gezet en er een witte doek over had gedaan, waren ze ineens geheiligd en was het al het bloed van Jezus Christus. Later, toen in de winkel alleen nog het hoogstnoodzakelijke op voorraad was, moest Jan de wijn gaan inkopen bij de concurrent.

Elke zondag ging het gezin Wolkers ter kerke. De diensten waren om tien uur 's morgens en halfzes in de namiddag. Vader ging altijd twee keer, steevast gestoken in zijn onberispelijke, driedelige Peek & Cloppenburgkostuum, de kinderen één of twee keer.¹⁸¹ De meisjes in het gezin moesten 's middags de nette schoenen aan van de meisjes die 's ochtends al ter kerke waren geweest.¹⁸²

Jan schaamde zich voor de massale uittocht en moest steeds denken aan wat jongens op school soms tegen hem zeiden: 'Nou, jouw vader kan er wat van, hoor!' Of: 'Wanneer komt jullie elftal uit tegen een andere club?' Joop Eringa, een van de zonen van de dominee, die bij Janna in de klas zat, had eens tegen haar gezegd: 'Jullie zijn net een konijnenfamilie.'

'Toen heb ik wraak genomen,' zegt Janna Wolkers. 'Tegen va-

der heb ik gezegd: “Wist je dat Joop steelt in de winkel?” Daarna kreeg Joop op zijn donder en heb ik hem er niet meer over gehoord.’¹⁸³

De familie Wolkers zat in de kerk op de tweede bank van voren, vlak voor het spreekgestoelte. Ze vulden meer dan een halve bank. Naar het grote gezin van de familie Wolkers werd met belangstelling gekeken. Jan Pier Eringa, de jongste zoon van de dominee, vond het een eersteklas vertoning. ‘Voorop vader Wolkers, rechtop, als een generaal die zijn troepen aanvoert. Dan moeder, kleiner, rond, vriendelijk, zich van haar bescheiden waardigheid bewust. Dan Tini, een mooie, grote meid met een grijns van kijk-mij-eens en dan in volgorde van grootte de niet geringe rest, met Riek, Han, Janna, Annelies.’¹⁸⁴

In ‘De achtste plaag’ schrijdt het gezin tussen de zware, donkerhouten kerkbanken naar voren. Het pad liep schuin af naar het podium met het spreekgestoelte. De jonge held van het verhaal heeft tot zijn treurnis van zijn moeder een verschrikkelijke reebruine plusfour gekregen, die hij moet dragen, al is die nog te groot. ‘Zo, aardappelzak,’ zegt zijn broer tegen hem. ‘Als je nou in je broek schijt merken ze het tenminste niet direct.’¹⁸⁵

Als alle kinderen achter de vader aan de kerk binnenkomen, zakt de plusfour plotseling op de enkels van de jongen. ‘Terwijl ik mij bukte om hem op te trekken gaf mijn broer mij met zijn knie een stoot tegen mijn achterwerk. Gebukt vloog ik naar voren, struikelde en kwam met mijn hoofd in de knieholte van mijn vader terecht, die daardoor vlak voor de preekstoel op zijn knieën viel. Bijna tegelijkertijd zette het orgel in, maar het geroezemoes rond ons bleef hoorbaar. Mijn vader stond zo kalm en waardig op dat het was of hij in de verkeerde kerk terecht was gekomen, maar toen hij mij met één hand van de grond oppakte, voelde ik de woede in zijn ijzeren greep kolken. Hij duwde mij voor zich uit de bank in en drukte mij zo hard op de zitting dat ik die hoorde kraken. Mijn moeder wrong zich zuchtend langs mij. Haar gezicht zag rood van schaamte.’¹⁸⁶

Jan verzette zich tegen de wekelijkse kerkgang. ‘Hij was koppig

en tegendraads,' zegt Janna. 'Ik wilde ook niet gaan, maar was zo wijs om mijn mond te houden.'¹⁸⁷

Op een zondag bleef Jan thuis. Toen de anderen waren vertrokken, had hij zich verkleed om zijn ouders en broertjes en zusjes na afloop te laten schrikken. Maar ze kwamen kennelijk later terug van de kerk dan hij had verwacht. 'Toen we de straat in liepen en in het portaal keken,' zegt Janna, 'lag daar de duivel te slapen. Twee hoorntjes op zijn kop. Tini begon meteen op hem te schelden. Ik had met hem te doen.'¹⁸⁸

Toen hij zestien jaar oud was, schreef Jan Wolkers een sonnet om zijn weerzin vorm te geven. Van dat sonnet onthield hij de eerste twee kwatrijnen:

ONGELOOF

Mijn vader zegt, Jan, ga je mee ter kerk,
Nee, vader, zeg ik, het weer is veel te mooi,
Buiten fladderen vlinders en het hooi
Staat geurend onder 't blauwdooraderd zwerk.

Ik haat die zwarte huichelaars in de kerk,
En dat gebazel uit de mensenmond,
O, ik veracht ze! Hij die Christus zond,
Is in het zonlicht op de bloemen en de berk.

'Hier werd een afvallige geboren,' schreef Wolkers, 'en allerminst uit zonnegloren en een zucht van de ziedende zee, maar met een hardhandige verlostang uit de uitgegloeide sintels der poëzij. De beide terzinen zijn gelukkig helaas verloren gegaan. Toch is het zeker niet denkbeeldig dat dit sonnet ooit nog eens ergens in mijn geboortedorp te voorschijn komt uit een met spinrag omrankte mapje dat waarschijnlijk onder de titel *Belijdenissen des Ongeloofs – Zaad dat op de rotsen nederdaalde en verstikte* wel ergens weggestopt zal zitten in een familiearchief.'¹⁸⁹

In de tijd dat hij het sonnet schreef was Jan in de ban van de

gedichten van Herman Gorter, en werk van Nietzsche en Multatuli. Schrijvers die door zijn ouders werden beschouwd als baarlijke duivels. Vader en moeder Wolkers hadden de hulp van de dominee ingeroepen, omdat zij zich geen raad wisten met de opstandigheid van hun zoon, de dingen die hij las en het weerwoord dat hij hun gaf.

In *Terug naar Oegstgeest* zegt de dominee tegen de ik-figuur: 'Je ouders zijn eenvoudige mensen, waarom moet jij ze nou het leven zo moeilijk maken?'¹⁹⁰ En: 'Laat je toch niet door die valse profeten op een dwaalspoor brengen, die zoekers die zelf nooit rust gevonden hebben, die hun vrouw en kinderen in de steek lieten en zich in speelholen en drankgelegenheden ophielden.'¹⁹¹

Dominee Eringa was overigens niet overmatig streng in de leer. 'Hij ging rustig fietsen op zondag,' zegt zijn zoon Jan Pier. 'Mijn vader bracht het geloof op een hele zachte en rustige manier onder de mensen. Hij was zelf ook een ontzettende lezer.'¹⁹² Wolkers beschouwde Eringa niet als een bekrompen exegeet. 'Hij is zelfs nog door de ouderlingen van zijn gemeente gekapitteld omdat men vond dat hij zich te veel met astronomie bezighield.'¹⁹³

Jan had hem eens op het strand zien zitten, toen het hele gezin Wolkers op een zondag naar Katwijk aan Zee was gewandeld. De verbijstering de dominee daar plotseling aan te treffen, vormde de aanleiding voor zijn verhaal 'Dominee met strooien hoed'.¹⁹⁴

De dominee zei tegen zijn ouders dat de jeugdige opstandigheid wel zou uitzielen. Maar dat gebeurde niet. Met zijn vader, die de Bijbel letterlijk nam – 'God heeft dat zo gezegd.'¹⁹⁵ –, kon Jan niet praten. Bovendien was hij net zo overtuigd en koppig als zijn vader. Jan verafschuwde de schijnheiligheid van de gelovigen. 'Ik kon geen enkele relatie ontdekken tussen de kleurrijke liederlijke schurken en meedogenloze geharnaste heiligen die de bijbel bevolkten en de saaie zondeloze zielen waar ik zondags in de kerk verstikkend tussen geklemd zat als een klapproos tussen het gelijkvormige graan.'¹⁹⁶

Toen Jan weigerde om nog langer naar de kerk te gaan, ontstak zijn vader in woede. Hij sloeg zijn zoon de trappen op met een

wandelstok. ‘Ik kan de striemen ervan nog voelen op mijn rug,’ schreef Wolkers in *Een roos van vlees*. ‘Bij iedere trede bleef ik staan en riep: Sla maar christen, vooruit maar, ik keer mijn linkerwang wel naar je toe. Wat hebben we elkaar gekweld.’¹⁹⁷

Janna kan zich nog goed herinneren dat haar vader hoofdschuddend tegen haar broers en zusters zei: ‘Ik heb een zoon verloren.’¹⁹⁸

Gezinsverpleging

De prilste jeugd van Jan speelde zich af in de driehoek tussen de gereformeerde kerk en de gestichten Endegeest en Rhijngeest.¹⁹⁹ In Oegstgeest liep niet alleen een duidelijke scheidslijn tussen rijk en arm, maar voltrok zich ook een scheiding der geesten op basis van geloof en psychische gesteldheid. Vanaf zijn geboorte zat Jan ingeklemd tussen gelovigen en gekken – en viel het hem niet altijd mee om de ene categorie van de andere te onderscheiden.

In de eerste druk van *Kort Amerikaans*, in een passage die Wolkers schrapte toen hij de roman in 1979 herschreef, denkt Erik van Poelgeest: ‘De geest Gods zweeft hier over de wateren. Endegeest, waar de gekken opgesloten zitten in dwangbuizen en gewatteerde toiletten. Daarachter Rhijngeest, waar de gekken van goeden huize verblijven en dat daarom zenuwinrichting wordt genoemd. Oegstgeest, waar ik ben geboren. Het is allemaal geest, het hangt als droog zand aan elkaar.’²⁰⁰

Jan keek met angst en beven naar wat zich afspeelde op het terrein om Rhijngeest en het gekkenhuis, even verderop langs de Endegeesterstraatweg. Achter het prikkeldraad zag Jan de patiënten schuifelen of hoorde ze vloeken en enge geluiden maken. Op bezoekdagen zag hij ze met hun familieleden over de lanen van Oegstgeest voortsjokken of op bankjes zitten.

En dat was alleen maar wat Jan zag. Van wat hij niet zag, van wat hij vermoedde dat er te zien zou zijn aan de binnenkant van

de paviljoens en op de zolder van het sanatorium, maakte hij zich een gruwelijke voorstelling. In *Terug naar Oegstgeest* laat Wolkers een verpleger tegen zijn vader in de winkel zeggen: ‘Het is een misdaad voor de Schepper dat ze dat in ’t leven houden. Er zijn erbij met zulke hoofden en een lichaam zie je niet. Ze zwemmen in hun eigen kwijl en hun hersens zwabberen gewoon buiten hun hoofd. Van sommigen weten ze niet eens of ze kunnen zien of horen, er zit geen beweging in. Ze liggen daar maar. En nog komen er ouders die staan te zwaaien en tata te roepen. Je moet ermee te doen hebben.’²⁰¹

In de jaren dertig begon men in de gestichten in Oegstgeest met een nieuwe therapie: gezinsverpleging. Uit de jaarverslagen van Endegeest en Rhijngest van 1930 en 1932 blijkt dat het nog niet meeviel om gezinnen te vinden die ‘geschikt en bereid zijn een patiënt te verplegen’.²⁰² Kennelijk behoorde de familie Wolkers wél tot die categorie.

Aan het eind van de jaren dertig namen vader en moeder Wolkers de verstandelijk gehandicapte Marie van der Tang in het gezin op – en niet louter uit altruïstische motieven. Wolkers schreef er het verhaal ‘Gezinsverpleging’ over.

‘Toen ik uit school kwam, wachtte mijn moeder me bij de deur op.

“Er is iemand binnen waar je maar niet al te veel notitie van moet nemen,” zei ze. “Een bijna genezen patiënt van het gesticht, die, voordat ze haar plaats in de maatschappij weer gaat innemen, aan de omgang in een normaal gezin moet wennen. Het is onze christenplicht die mensen daarbij te helpen. Zodoende hebben je vader en ik besloten Marie in huis te nemen voor een poosje.”

Ik had de avond tevoren aan de deur staan luisteren en wist dat de acht gulden per week die als vergoeding betaald werden erg welkom waren.’²⁰³

Marie van der Tang liep krom en scheef en had een rood, wratig gezicht. ‘Kalkoentje’ noemde Gerrit haar. De aanwezigheid van Marie zorgde voor veel onrust in het gezin. Tini schaamde zich dood voor het meisje en haar onaangepaste gedrag. Ze boerde,

hikte en kwijlde aan tafel. ‘Mijn zuster die krijste dat ze haar verloving wel kon vergeten omdat ze nu nooit meer haar vriend, die nogal een deftig karakter had dat zijn voedingsbodem leek te hebben in zijn grijze slobkousen, te eten kon vragen nu we iemand aan tafel hadden van wie het uiterlijk alleen al je alle eetlust benam en die met open mond zat te vreten als een beest zodat je de groente en aardappelen rijkelijk vermengd met speeksel door haar mondholte zag tollen.’²⁰⁴

De kinderen Wolkers hebben Marie verschrikkelijk gepest. Legden een natte spons op haar stoel, als ze ging zitten om aardappels te schillen. Gingen de trap op naar haar kamertje in een spokenoptocht, gehuld in lakens en met papieren zakken over hun hoofden met gaten voor de ogen. Tini riep dan met verdraaide stem: ‘Zijt gij de gek die dit huis doorwandelt?’²⁰⁵

Als vader Wolkers er lucht van kreeg dat zijn kinderen haar pestten of haar schrik aanjoegen, zwaaide er wat.

Voor Jan was Marie zijn eerste model. Zijn zusters hadden geen zin om voor hem te poseren, omdat ze – niet ten onrechte – bang waren dat ze er op zijn tekening belachelijk uit zouden komen te zien. Een van zijn zusters merkte op bij het aanschouwen van haar broer in duister houtskool: ‘Als ik die engerd in het bos tegenkom, ren ik gillend weg.’²⁰⁶

Zijn zelfportretten leidden niet altijd tot het gewenste resultaat. Toen hij eens, nadat hij de spiegel uit de gang had gehaald, die tegen een stapel boeken had gezet en zichzelf had getekend, en zijn vader vroeg of hij het resultaat mocht zien, zei die: ‘Ik wist niet dat je moeder een apie ter wereld had gebracht.’²⁰⁷

Maar als Marie aardappels zat te schillen voor het hele gezin, ging Jan in de hoek van de kamer zitten met zijn schetsboek en begon haar zo onopvallend mogelijk te tekenen. ‘Maar het viel niet mee om een beetje bouw te brengen in dat magere ongeordende lichaam in die malle waterige bloemetjesjurk. Meestal vloeiende het samen met de schaduwen en de zonplekken op de muur, zodat het leek of haar rode pukkelige jongenshoofdje boven een onbestemde plantengroei uitkwam. Ze merkte meestal niet eens dat ik bezig

was. Ze mompelde en schildde. Een enkele keer keek ze ineens opzij door haar ijzeren brilletje en dan zei ze: “Zit maar niet zo naar me te loeren, ik ben niet mal.”²⁰⁸

Marie kreeg tijdens de oorlog bij de familie Wolkers steeds minder te eten. Ze ging achteruit. ‘Mijn moeder gebruikte haar kaart om de eigen kinderen te voeden. Aan tafel als de porties uitgedeeld werden, keek Marie naar onze borden, schoof haar eigen bord weer naar de schalen. Mijn moeder zette dan haar bord weer vinnig op de plaats. Ze mompelde onverstaanbare woorden, misvormde vloeken leken het. Godverdommes met bochels en rode wrattengezichten.’²⁰⁹

In het verhaal constateert een arts bij Marie een verregaande staat van ondervoeding. Zij wordt uit huis weggehaald en in een groene vrachtwagen geladen met getraliede raampjes aan de zij-kanten. Het is niet ondenkbaar dat het in werkelijkheid precies zo is gegaan. In elk geval schaamde men zich in de familie Wolkers achteraf over de behandeling van Marie. Toen moeder Wolkers overleed is haar dochter Riek naar het gesticht gegaan om Marie op te zoeken en namens haar moeder vergeving te vragen voor haar vileine gedrag.²¹⁰

‘Maar naar alle waarschijnlijkheid heeft ook dat een plaats voor mijn moeder in het koninkrijk der hemelen niet dichterbij gebracht,’ schreef Wolkers in *De junival*, ‘want mijn zuster kreeg niet te maken met een vergevensgezinde krankzinnige maar met een stokoude heks van een dementerende gek die zo schel vloekte en verwensingen uitbraakte dat het was of de wanden en de meubels meededen.’²¹¹

Na de publicatie van het verhaal ‘Gezinsverpleging’ in de verhalenbundel *Serpentina’s petticoat* bij Meulenhoff in 1963 schreef de inspecteur van het staatstoezicht op de volksgezondheid voor Zuid-Holland en Zeeland een brief op hoge poten naar Wolkers’ uitgever, Willem Bloemena. De inspecteur protesteerde tegen het feit dat Marie van der Tang herkenbaar en onder haar eigen naam werd opgevoerd. ‘Ik heb in de inrichting “Endegeest”, die onder mijn inspectie valt, ten overvloede geverifieerd dat een patiënte,

Marie van der Tang van voor tot midden in de oorlog ruim 4 jr. in het gezin van de ouders van de schrijver Jan Wolkers was opgenomen.²¹²

Marie van der Tang werd ook ten tijde van die brief nog in Endegeest verpleegd en kon in het dorp gemakkelijk worden herkend door ‘de wansmakelijke en smadelijke publicatie’. De inspecteur van de volksgezondheid achtte het ambtshalve zijn plicht om voor de belangen van de patiënte op te komen en te eisen dat *Serpentina’s petticoat* uit de verkoop werd teruggenomen en dat bij een herdruk van het boek herkenning van deze vrouw onmogelijk zou worden gemaakt.

Wolkers schrok. Hij had zich niet gerealiseerd dat Marie nog zou kunnen leven – en uit een brief van een verpleegster uit Endegeest uit 2001 bleek dat zij zelfs een kleine veertig jaar later, bijna zeventig jaar na de gezinsverpleging, nóg in leven was. Jaap Wolkers, een jongere broer van Jan, vertelde het verhaal dat Marie op hoge leeftijd in Endegeest alleen nog maar kon mompelen: ‘Ik heb bij Wolkers gediend. Ik heb bij Wolkers gediend.’²¹³

Jaap kon later wel huilen om het verhaal over Marie van der Tang. ‘Dat hij haar ook nog zo de korsten uit de pannen zag eten,’ schreef Wolkers in zijn dagboek. ‘Met gruwelijke vraatzucht. Ze kreeg ook te weinig te eten. Dat rooie gezicht met wratten.’²¹⁴

Willem Bloemena stuurde de inspecteur een brief terug. ‘We zijn met de auteur van mening dat het wenselijk is, dat de volledige naam aanduiding komt te vervallen, aangezien de beschreven hoofdpersoon nog in leven blijkt te zijn, hetgeen de heer Wolkers niet bekend was.’²¹⁵

De bundel *Serpentina’s petticoat* werd niet uit de handel genomen. In de herdruk werd in het verhaal ‘Gezinsverpleging’ eenvoudigweg de achternaam ‘Van der Tang’ weggelaten. ‘Trouwens,’ vroeg Wolkers zich af, ‘wie zou er een betere naam hebben kunnen verzinnen dan haar eigen naam voor iemand die zo in de mangel der liefdeloosheid terechtgekomen was.’²¹⁶

Daarom luidden de eerste regels van het verhaal vanaf dat moment: ‘Jij kon het ook niet helpen, Marie. Het was in het brein

opgekomen van de geneesheer-directeur. Een brein vreemder en zachtzinniger dan dat van zijn meest verwaterde patiënten die met reusachtige waterhoofden in plassen van urine en speeksel leefden als absurde moeraswoekeringen. Of met hun hersens als grijze aders om het hoofd als verdronken Medusa's in een bad van lauwe melk kronkelden. Nee, jij kon het niet helpen. Jij niet en je medepatiënten niet die 's ochtends scheef en binnensmonds vloekend het gesticht uitzwermden het dorp in en in de huizen verdwenen.²¹⁷

Marie van der Tang was niet de enige die vader en moeder Wolkers in huis hebben genomen. Vanaf de geboorte van Jan en gedurende bijna de gehele jaren dertig hebben zij één of twee kamers van hun huis verhuurd. Dat was een zeer gebruikelijke manier om wat extra inkomsten te verwerven, ook bij de andere leden van de familie Wolkers. Oom Gerrit Wolkers dreef in Amsterdam jarenlang een logement. Op de kaart van de Deutzstraat 7 in het bevolkingsregister van Oegstgeest staat een lange lijst namen van inwoners op dat adres, onder wie een klerk, kantoorbedienden, studenten, een monteur, een onderwijzeres, een musicus en een commies der eerste klasse.

De eerste verdieping van het huis werd in 1937 een jaar lang geheel verhuurd aan twee in Indonesië geboren studenten. 'Wij schoven allemaal op naar zolder en mijn ouders gingen in een opklapbed in de serre slapen. Ik vond het wel fijn, zo'n hele laag vreemden tussen ons en mijn ouders, maar mijn oudste zuster zei dat ze bang was omdat een van de studenten haar altijd zo vreemd aankeek als ze op de trap langs hem kwam.'²¹⁸

Soms namen de studenten 's nachts een meisje mee en pikten rollen pepermunt, ontbijtkoek en blikjes uit de winkel. 'Mijn ouders hadden het een keer gemerkt, telden alles na en schreven het gemiste aan het eind van de maand gewoon bij de huur. Toen ze om de kwitantie vroegen en mijn moeder hem gaf met de hele rij boodschappen erbij opgeteld, knipperden ze alleen met hun ogen. Maar ze zeiden niets.'²¹⁹

Enige tijd later kregen de studenten het aan de stok met vader

Wolkers omdat ze hadden gezegd dat het niet hygiënisch was, al die kinderen in de winkel die overal aan zaten. “Wat,” schreeuwde mijn vader, “durven jullie over hygiënisch te praten. Iedere nacht een andere juffrouw in bed, is dat soms hygiënisch. Ik wens geen hoererij meer onder mijn dak!” En hij trapte ze er op staande voet uit.’²²⁰

In enkele van zijn romans en verhalen schreef Wolkers over inwonenden aan wie hij scherpe herinneringen had, maar die op de lijst van het bevolkingsregister niet voorkomen. Dat wil niet zeggen dat het verzonnen personen betreft: het register is, zeker voor korter inwonende huurders, niet volledig. Zo is er sprake van een Chinese familie uit Indonesië, van wie het zoontje een keer met zijn hoofd tussen de spijlen van het hek om het trapgat vast kwam te zitten. Vader Wolkers zaagde daarop een spijl uit het traphek.²²¹

Van alle inwonende gasten heeft een Hongaars meisje de meeste indruk gemaakt op Jan. ‘Colla, zo noemden we haar. Hoe ze werkelijk heette, weet niemand meer,’²²² mijmert de hoofdpersoon van het verhaal ‘De verschrikkelijke sneeuwman’. ‘Colla’ heette Julia Garbacz²²³ en woonde volgens het bevolkingsregister van 13 september 1930 tot 29 juni 1934 bij de familie Wolkers in huis.

‘Een hongars pleegkind [...], een meisje van een jaar of vijftien, stevig uit de kluiten gewassen, met een rond sensueel gezicht als een vroegrijp moedergodinnetje, waar mijn broer en ik als jonge stiertjes achteraan schurkten. Ondanks haar weelderige welvingen was ze zo behendig en lenig als een mollige kat.’²²⁴

Ze was eens zomaar in de appelboom in de tuin geklommen. Het was het eerste meisje tot wie Jan – toen ze bij hen in huis kwam was hij nog net geen vijf jaar oud – zich fysiek aangetrokken voelde. Later zou hij in Annemarie Nauta, zijn tweede vrouw, die stevig uit de kluiten gewassen was, de contouren van Colla herkennen – en voelde dan opnieuw die dierlijke aantrekkingskracht door zijn lichaam stromen.

Julia Garbacz staat op een aantal van de foto’s die in 1932 zijn gemaakt van het gezin Wolkers op het stoepje voor de serre. Op één foto zit Julia tussen Jan en Gerrit in, op een andere staat ze

duidelijk los van de andere kinderen. ‘Als een duister, schuw beest stond zij rechts of links op de achtergrond van de foto’s,’ schreef Wolkers in ‘De verschrikkelijke sneeuwman’. ‘Haar dikke, wollen kousen gerimpeld als de huid van een olifant. In de serredeuren stond zijn moeder, glimlachend, maar met een vals trekje om haar mond, dat ervoor waakte dat Colla zoveel afstand tussen zichzelf en de kinderen bewaarde, dat zij niet voor een van de hare kon worden aangezien.’²²⁵

De broers speelden graag met haar. ‘Vooral een spel dat we noemden: “Nu is m’n zusje dood.” We moesten om haar heen lopen en zingen. Bij “Nu gaan we haar begraven,” verdwenen mijn broer en ik met het hoofd onder haar rok. Ze drukte ons dan heel stevig tegen zich aan. Met rode hoofden kwamen we eronderuit. Ik heb altijd verband gelegd tussen onze rode hoofden en haar plotselinge verdwijnen, zonder dat er ooit nog door mijn ouders over haar werd gesproken.’²²⁶

Springbok en perlimoen

Moeder Wolkers stuurde haar kinderen niet graag naar de kleuterschool, al zat er eentje in de Deutzstraat. Jaap, geboren in 1932, was haar eerste spruit die er wel naartoe ging. Jan werd door zijn moeder thuisgehouden tot de dag dat hij naar de lagere school moest. ‘Die eerste dag is haar bijgebleven, een beetje pijnlijk, als het definitief doorsnijden van de navelstreng.’²²⁷ Moeder vertelde hem dat bijna alle kindjes huilden op hun eerste schooldag. Maar Jan niet. ‘Je zoog alleen je onderlip naar binnen.’²²⁸

De eerste lagere school waar Jan in september 1931 naartoe werd gestuurd was de Nederlands-hervormde school van hoofdonderwijzer B.J. van der Meene aan de Endegeesterstraatweg 3. De enige protestantse lagere school in het dorp, en maar een klein stukje lopen van huis. De Deutzstraat uit en linksaf langs Rhijngeest over het voetpad waar de schelpjes onder zijn schoenen knarsten.

Het schoolgebouw was groot en hoog. ‘In het trappenhuis van de school waren tegels met symbolische afbeeldingen in Jugendstil van de industrie, de landbouw, de visserij en de veeteelt,’ schreef Wolkers in *Terug naar Oegstgeest*. ‘Er was ook een gezandstraald raam waarop in helder glas twee spreuken in sierletters waren uitgespaard. “Kennis is macht” en “Die mij vroeg zoeken zullen mij vinden”, die mij nu met elkaar in tegenspraak lijken, maar die in het begin, toen ik nog niet lezen kon, een geheimzinnige aantrekkingskracht op mij uitoefenden. Alsof een onzichtbare hand op bomijns een noodlottig bericht had geschreven.’²²⁹

Na zijn schooltijd is Wolkers nooit meer terug geweest in het gebouw, zelfs niet toen hij *Terug naar Oegstgeest* aan het schrijven was.²³⁰ Bij het reproduceren van de teksten op de ramen en de tegels heeft hij er een slag naar geslagen. Op de ramen staan in gebrandschilderde letters twee andere spreuken, die de herkomst van het gebouw verraden: ‘Laat de kinderkens tot mij komen en verhindert ze niet’²³¹ en ‘De vreeze des Heeren is het beginsel der kennis’.²³²

De jugendstilttableaus zijn er nog.²³³ Op eentje is een nachtegaal te zien tegen een paarsblauwe achtergrond waarin muzieknoten zijn verwerkt en het woord ‘zingen’ staat geschreven. In het verhaal ‘Zwarte advent’ staat tussen gestileerde reigers op een tableau geschreven: WEES GOED VOOR DE DIEREN. SPAAR DE VOGELS. ‘Ik was dat altijd trots en met het hoofd fier rechtop voorbijgelopen omdat het een van de weinige geboden was die ik nooit overtreden had.’²³⁴

In de eerste klassen werd Jan, met een variant op de bijnaam van graaf Floris v, ‘der meerlen God’ genoemd omdat hij de nesten in de buurt van de school beschermde tegen eierroof. Hij ging er in de lente vroeger voor naar school en kwam als laatste de klas binnen. Eenmaal had hij met gevaar voor eigen leven een nest met jonge merels gered, dat door een klasgenoot te dobberen was gezet in de vijver in de Leidse Hout.

‘Dat een beul zich niet zomaar zijn prooi afhandig liet maken, ligt in de orde der dingen. Hoewel hij een kop groter was dan ik,

stortte ik me met mijn drijfnatte en bevrooste lichaam op hem en beukte met mijn alggroene knuisten zijn gemillimeterde schedel tot hij het hazenpad koos. Ik was zelf verwonderd over mijn heilige woede die als koorts door me heen trok terwijl de modder uit mijn schoenen spoot. Zinvol geweld kan een levenselixer zijn. Toen de jongen een paar weken erna in het academisch ziekenhuis aan meningitis kwam te overlijden, was ik ervan overtuigd dat het mijn schuld was. Terwijl ik hem op zijn schedel bonkte meende ik zijn hersens te horen klotsen onder het gebeente.²³⁵

Jan kwam in de klas bij juffrouw Muis, ‘juffrouw Vink’ in *Terug naar Oegstgeest*, en was op slag verliefd op haar. Ze staat nog op een klassenfoto in Wolkers’ archief. Jan kijkt daarop somber naar de grond.

Van juffrouw Muis leerde Jan zijn eerste pennenstreken zetten. Hij vond het schrijven meteen geweldig. ‘Mijn bovenkinderlijke ijver, die men wat mij betreft wel met de uitvinding van de turbomotor zou mogen vergelijken, werd aangedreven door het uiterlijk van mijn eerste juffrouw, een wezen waarop het woord “frik” geslagen zou hebben als een tang op de Venus van Botticelli. Ze had dezelfde amandelvormige ogen als de godin van de liefde, maar mooier nog, goudbruin, omdat haar voorouders in onze voormalige kolonie in de Oost de schoonheid van de gordel van smaragd in alle geledingen hadden bemind.’²³⁶

Hoe de woorden zich letter voor letter onder zijn ogen vormden, was voor Jan niet minder dan een sensatie: ‘We kregen de letters ee, u, w, die bij elkaar het woord *eeuw* vormden. Toen kwam er een l voor en werd het *leeuw*, maar toen gebeurde het: een s, een n ervoor en daar stond... *sneeuw*! Ik heb sneeuw nooit meer zo intens gevoeld als op dat moment, toen ik voor het eerst die letters achter elkaar schreef. Nog nooit had ik sneeuw duidelijker en witter naar beneden zien vallen dan toen ik daar op papier het woord *sneeuw* neerschreef.’²³⁷

Na twee jaar verliet juffrouw Muis de school. Jan was ontroostbaar. Urenlang zat hij op het winkeltrapje te huilen.²³⁸ Hij kreeg een andere juf, die in *Terug naar Oegstgeest* juffrouw Hakkenberg

wordt genoemd – in feite de achternaam van een medescholier.²³⁹ Dit was Wilhelmina Maria Eggink.²⁴⁰ Zoals hij mevrouw Muis liefhad, zo haatte hij zijn nieuwe juf. ‘Een verminkte tor die, met aan haar linkerbeen een hoge zwarte schoen als een ouderwets strijkijzer, door de klas hinkte. Ze had een ring zonder steen aan haar vinger. Als je iets deed wat haar niet beviel sloeg ze je met haar knokkels op je hoofd, zodat er vaak een klein bloederig vierkantje achterbleef van de zetting. Als ik het thuis liet zien, zeiden ze: “Dat zal je dan wel verdiend hebben.”’²⁴¹

Angst regeerde de klas. In *Terug naar Oegstgeest* schreef Wolkers dat hij bij juffrouw ‘Vink’ een van de beste leerlingen van de klas was, maar bij ‘Hakkenberg’ wel aan een volkomen verstandsverduistering moest hebben geleden, want de rode cijfers overheersten. ‘Het was zelfs zo erg, dat ik toen ik van school af was de betekenis der cijfers op het rapport veranderde zodat bij 1 uitmuntend kwam te staan en bij 10 zeer gering.’²⁴²

Op zijn zevende werd Jan van ‘de school met alleen maar de bijbel’²⁴³ af gehaald. Midden in het schooljaar, op 19 juni 1933, in het laatste semester van de tweede klas, deed vader Wolkers hem naar een school in de Leidse Raadsherenbuurt, die wel was gestoeld op gereformeerde grondslag: de zojuist mede door dominee Eringa opgerichte Leidsche Houtschool van hoofdonderwijzer D.F.E. Smelik.²⁴⁴ Jans vader was er rotsvast van overtuigd dat zinsontleding en het in het hoofd stampen van de tafels van vermenigvuldiging beter zou gaan onder leiding van gereformeerde leerkrachten.²⁴⁵

En zo kwam Jan elke dag langs het razende verkeer van de Rijnsburgerweg naar het fonkelnieuwe schoolgebouw in Leiden te lopen. ‘Maar het wende toch, dat voorportaal van woest stadsleven, en op den duur zag ik zelfs de ten zenit springende bok van de gigantische reclameschildering voor Springbok & Perlmoen de Kaapsche Wijnen op de blinde muur van het winkelhuis van Vreeken aan de ingang van de Adriaan Pauwstraat als een vertrouwd beeld opdoemen.’²⁴⁶

Op de Leidsche Houtschool kwam Jan in de klas van juffrouw

Steller, die een penetrante geur verspreidde.²⁴⁷ Op de eerste dag kwam hij in een van de achterste banken naast Wim de Kler te zitten, de zoon van een Leidse ambtenaar bij de Raad van Arbeid. Wim werd zijn beste vriend. Ze hadden meteen zo'n goed contact dat ze maar al te vaak door juffrouw Steller gemaand moesten worden om bij de les te blijven.

Tijdens het speelkwartier, terwijl de andere jongens bokjesprongen, zaten zij op een bank tegen het fietsenhok opgewonden te praten over wat ze gelezen hadden. Vooralsnog geen hoogstaande literatuur. Karl May, *De schat in het Zilvermeer*, en W.G. van de Hulsts droeve en wrede *Om twee schitteroogjes*.²⁴⁸

Uit zijn eerste rapport op de Leidsche Houtschool – één zes, twee achten voor 'teekenen' en 'gedrag' en verder zevens – blijkt dat hij stevig bij de les moest worden gehouden: 'Jan gaat over naar klas 3. Hij moet daar wat minder zitten dromen.' In de derde klas werd het er niet beter op. Bij het eerste rapport staat in het gelijkmatige handschrift van juffrouw Steller: 'Jan is lui en ongehoorzaam. De laatste weken is er enige vooruitgang merkbaar.' In het tweede rapport: 'Jans gedrag is wat beter, maar zijn vlijt is nog niet groot.' En het derde rapport, zuinigjes: 't Gaat beter met Jan, maar hij kan nog veel beter, als hij netter wordt.'²⁴⁹

Jan was een lastige leerling, die het leren niet vanzelf afging, al was hij slim genoeg.²⁵⁰ Hij was druk, zenuwachtig en snel afgeleid. 'Een hogedrukvaatje,' zegt Jan Pier Eringa, die bij Jan op school zat. 'Hij hield van leven in de brouwerij. Ik denk dat hij brutaal was.'²⁵¹ Die brutaliteit werd met harde hand gecorrigeerd. 'Als je iets niet goed deed, kreeg je zo een keiharde klap met het latje op je handen,' zegt Teun Heeren, die bij Jan in de klas zat.²⁵²

In de vierde klas kreeg Jan les van meneer Te Nijenhuis, die in *Terug naar Oegstgeest* 'meneer Blender' wordt genoemd. 'Het was een beetje een ruwe man met een groot bonkig hoofd, die, als je iets deed wat hem niet beviel, naast je bank kwam staan, over je heen keek, en je dan ineens een harde klets voor je kop gaf. Hij sprak met korte afgebeten zinnen. Op school vertelden ze dat hij een ongelukkige liefde had gehad en dat hij daarom zijn hele leven

vrijgezel was gebleven.’ Aan zijn rapporten kon Wolkers later zien dat Te Nijenhuis ‘een gevoelige, aarzelende man was. De cijfers zijn bijna teer neergezet, met altijd een plusje of een minnetje erachter.’²⁵³

De cijfers in de vierde klas zijn anders dan je zou verwachten van een weerspannige leerling. Goede cijfers kreeg Jan voor reciteren, ‘Versje’. Vlijt en gedrag: allemaal achten en negens. Maar rekenen en taal en zelfs ‘teekenen’ alleen maar zesjes. Toch moet op school Jans tekentalent zijn herkend. ‘Toen er een ouderavond was,’ herinnert zijn oud-schoolgenootje David Knibbe zich, ‘moesten we allemaal een tekeningetje maken, iets nateekenen op een blaadje op het formaat van een Verkade-plaatje. Maar Jan maakte op het grootste losse schoolbord een prachtige tekening, die op een ezel in de hal werd gezet. Dat was dus het eerste wat bezoekende ouders te zien kregen.’²⁵⁴

Over het tekenen had Jan al vroeg zo zijn eigen opvattingen. ‘Op school, als iedereen netjes binnen de lijntjes bleef en een vakje egaal groen maakte, zette ik krassen neer. Toen de leraar daar ontsteld naar keek, zei ik: “Gras groeit recht omhoog.” *Zo moet het – dat heb ik altijd al gehad.*’²⁵⁵

In de zesde klas kwam Jan bij de hoofdonderwijzer van de school, de heer Smelik.²⁵⁶ ‘Hij werd de papegaai genoemd omdat in zijn magere gezicht scheef een rode papegaaienneus stond die nog maar net in staat was om zijn dicht bij elkaar staande lichte priemende ogen van elkaar gescheiden te houden. Hij had een smalle bazige mond en zijn bleke haar stond een beetje verbaasd rechtop. Hij leek ook op een heks. Ik hoorde hem eens tegen de vader van een leerling zeggen: “Als ik niet in God geloofde was ik communist.” Van drift kon hij in een paar seconden knalrood worden.’²⁵⁷

In het ongepubliceerde verhaal ‘Springbok en perlimoen’, waarvan later veel materiaal in het gelijknamige hoofdstuk in *Terug naar Oegstgeest* terecht is gekomen, vindt Wolkers’ jonge alter ego na een dag spijbelen een oud korset op straat. ‘Wacht even, dan zal ik hem vastbinden,’ schreeuwt zijn klasgenootje Teun Pas-

schier. ‘Bustes, bustes,’ roept de jongen luid. ‘Dames en heren, komt dat zien, de truc van jen!’ Teun Heeren ziet het nog zo voor zich. ‘Jan had dat ding over zijn blote bast aangetrokken en liep als een haan te paraderen.’²⁵⁸

De jongen wordt in de kraag gevat door de papegaai. ‘Toen keek hij mij aan. Zijn lichtblauwe ogen fonkelden koud. Zijn smalle haakneus was vuurrood, alleen de wrat op zijn linker neusvleugel was wit. “Jongens die dát zo vroeg weten kunnen nooit gelukkig worden,” zei hij. “Ik heb maar één woord voor jou: ploert! En blijf daar niet zo staan, stuk ongeluk! Trek dat ding van je lijf.”

In *Terug naar Oegstgeest* zegt de hoofdonderwijzer tegen Jan dat hij een smet op de hele school had geworpen. ‘Jij bent een gevaar voor je omgeving. Jongens die dát zo vroeg weten kunnen nooit gelukkig worden.’²⁵⁹

Jan wist nog maar heel weinig van ‘dát’. Thuis werd er met geen woord over gesproken. Seks was een groot mysterie voor hem. Jans activiteiten beperkten zich op de lagere school tot een stiekeme blik, wat spannende spelletjes doen met zijn zusjes en Colla. Gerrit maakte nogal eens toespelingen waar hij nieuwsgierig van werd, maar waarvan hij de ware betekenis vaak niet kon peilen.

Jan werd op de Leidsche Houtschool verliefd op een aantal meisjes uit zijn klas. Elly Lampe, naar wie hij smachtte zonder dat ze er iets van wist. Hij vond haar net zo mooi als Vestdijks Ina Damman.²⁶⁰ Maar ze was de dochter van een handelaar in een mooi huis aan de Rijnsburgerweg – dus veel te hoog gegrepen voor hem.²⁶¹ In ‘Springbok en perlimoen’ komt zij voor als ‘Greetje Rosen’. ‘Haar blonde pijpenkrullen dansten op en neer als engelenhaar.’²⁶²

Later was Jan in stilte verliefd op Toekie Hoekstra. Om een glimp van haar op te vangen liep hij altijd door de Fagelstraat, waar zij woonde. ‘Bleek van verliefdheid, ziek van verlangen, zwalkte ik te pas en te onpas door de straten, hunkerend naar al was het maar een schim van haar. Even haar gestalte zien, al was

het slechts in de verte, betekende geluk. Steeds maar langs haar huis lopen of fietsen.²⁶³

Als oud-zesdeklasser van de Leidse Houtschool mocht Jan nog deelnemen aan de optocht op Koninginnedag aan de vooravond van het veertigjarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina, 31 augustus 1938. De optocht trok in Oegstgeest grote belangstelling.²⁶⁴ Jan liep mee als politieagent en kreeg een echte sabel omgegespt. Van Smelik mocht hij de sabel onder geen beding uit de schede halen, maar tijdens de optocht zwaaide hij er toch trots mee rond. De hoofdonderwijzer pakte de sabel weer af en gaf Jan er na afloop, toen alle leerlingen zich in het theater van de school weer omkleedden, een venijnige por mee in zijn ribben.

In *Terug naar Oegstgeest* laat Wolkers Smelik zeggen: ‘Zolang als jij de gehoorzaamheid niet kan opbrengen om je aan een verbod te houden, zal je nooit een behoorlijke steunpilaar van de maatschappij worden.’²⁶⁵

Wolkers is Smelik altijd een verschrikkelijke man blijven vinden. ‘Een klootzak, zeg maar gerust. Een ploert.’²⁶⁶ Wolkers gebruikte er in een interview aan het eind van zijn leven hetzelfde woord voor als hij Smelik tegen zijn jonge alter ego liet zeggen in het verhaal ‘Springbok en perlimoen’. Smelik vond er een sadistisch genoeg in om zijn eigen zoon ten aanschouwen van iedereen af te tuigen met een liniaal. En dat vergaf hij hem nooit.

Wolkers hoorde later van zijn broer Han, die in de klas zat bij de zoon van Smelik, dat die zoon had gezegd: ‘Jongens, we gaan allemaal niet naar school, want het is 1 april.’ In zijn dagboek schreef Wolkers: ‘Ze waren de Leidse Hout in getrokken, waar de onderwijzers ze kwamen ophalen. In de gymnastiekzaal moesten ze allemaal bij elkaar staan. Toen sleurde Smelik zijn zoon met zijn reet omhoog op een tafeltje en ging hem aftuigen en zei: “Zo moeten jullie ouders ook met jullie doen.”’²⁶⁷

Jan en Karina Wolkers hebben Han Smelik, de zoon van de hoofdonderwijzer, later nog eens opgezocht in zijn huis in Hoek van Holland. De zoon haatte zijn vader uit de grond van zijn hart omdat die hem in zijn jeugd zo ongenadig had geslagen en verne-

derd. Hij zei tegen hen: 'Ik zou hem nu nog kunnen vermoorden.'²⁶⁸

Ondanks zijn harde en misprijzende optreden heeft Smelik in elk geval één keer Jans schrijftalent opgemerkt. Wolkers herinnerde zich de waardering van de schooldirecteur voor een opstel. Het bevat oerbeelden van zijn diepste angsten. Wat Wolkers zich van het opstel kon herinneren, schreef hij op in *Terug naar Oegstgeest*.²⁶⁹

'Het ging over een jongen die door een woest gebied zwierf. Ineens stond er zomaar midden in de verlatenheid een hoge massieve toren zonder ramen. Hij werd verschrikkelijk angstig, maar kon toch niet weggaan. Hij werd ernaartoe getrokken. De hele dag liep hij er in grote kringen omheen door vochtige heidevelden en dicht struikgewas. Als de zon dan onder is gegaan en de hemel is aan de horizon bloedrood, en de duisternis stijgt uit het woeste landschap omhoog, gaat hij erheen. Ik weet nog dat het zweet op mijn gezicht stond terwijl ik het schreef. Ik had die jongen daar vandaan willen schrijven voordat het donker werd. Maar het kon niet. Het was of mijn pen zelf in het web zat waarover de woorden naar het middelpunt ervan werden gezogen: De toren.'²⁷⁰

Voor de toren had hem de ruïne van Warmond voor ogen gestaan, een oude, gehavende toren op het kerkhof naast het seminarie, die je via een houten trap kon beklimmen. Er nestelden uilen. Als de jongen in het opstel de trap beklimt, komt er uit de duisternis iets op hem af suizen. Dan rukken uilen hem met de gekromde nagels van hun poten de ogen uit.

Het opstel miste zijn uitwerking niet. 'De volgende dag vroeg de hoofdonderwijzer waar ik dat gelezen had. Ik zei dat ik het zelf verzonnen had. Toen hij het aan mij teruggaf zei hij: "Ik heb zitten rillen op mijn stoel. Een 9."²⁷¹

Jan leerde niet alleen opstellen schrijven, maar vooral ook poëzie reciteren. Iedere maandag moest hij een psalm uit het hoofd kennen en voordragen voor de klas.²⁷² Het is een kunst die Wolkers tot zijn laatste dag heeft beheerst. Hij kende honderden gedichten uit het hoofd. Toen hij in 1965 voor het schrijven van

Terug naar Oegstgeest zijn rapport van De Leidsche Houtschool bestudeerde, viel hem op dat bij de laatste twee rapporten van de zesde klas voor ‘Versje’ een 4 – in rode pen door de meester genoteerd – en een 5 staan. Dat verwonderde hem, want eerder regende het negens voor ‘Versje’.²⁷³

Op 26 juli 1938 verliet Jan officieel de Leidsche Houtschool. Op zijn laatste rapport prijkten vooral zevens, die ene vijf voor ‘Versje’, en twee achten voor ‘Physica’ en ‘Kennis der Natuur’. Toch werd hij door Smelik slechts geschikt geacht voor de ulo. Op zijn schoolkaart in het archief van de Leidsche Houtschool staat: ‘Hij is heel goed in phys. En natuurkennis. Een opgewekte, vrolijke leerling, echter veel te speelsch en kletserig. Van aanleg middelmatig, maar door zijn speelschheid te weinig prestaties. Hij zal slechts onder voortdurende controle het Ulo-ond. kunnen volgen en er dan nog moeite mee hebben, zonder doubleeren de eindstreep te halen. Voor de Ulo, waar 5 even voldoende is.’²⁷⁴

Dat hij niet, zoals Wim de Kler en zijn vriendjes, het advies kreeg om naar de hbs te gaan, schokte Jan hevig. Hij zag zijn hele toekomst verwoest. Jan wilde later studeren en bioloog worden, net als zijn oom ‘de plantenjongen’. Maar Smelik dacht, volgens Wolkers, in sociale klassen. Met hem, als zoon van een arme middenstander, kon het nooit wat worden op de hbs.²⁷⁵

Het is zeer voorstelbaar. Toch herinneren Wolkers’ schoolgenootjes zich de Leidsche Houtschool als barmhartig. ‘Nergens werd zo goed Nederlandse taal onderwezen,’ zegt Jan Pier Eringa. ‘Het was een sociale school. Er werden boterhammen gesmeerd voor arme kinderen, zoals die van de familie Wolkers. Ik kan me herinneren dat een meester eens schoenen is gaan kopen voor een arm jongetje, toen die op gebarsten klompen aankwam.’²⁷⁶

De ‘speelschheid’ van Jan zal de doorslag hebben gegeven. Hij was dromerig en nauwelijks gevoelig voor autoriteit. Zijn ouders volgden het advies van Smelik op, al probeerde Jan zijn moeder uit alle macht te bewegen om hem toch nog toelatingsexamen te laten doen voor de hbs – en zo zijn droom van een toekomst als bioloog te laten uitkomen. ‘Maar haar stereotiepe antwoord was, dat de

hele wereld voor me openstond, en dat, waar een wil is, ook een weg is. “Je kunt alle kanten op,” zei ze, “want Mulo betekent meer uitgebreid onderwijs.”²⁷⁷

Tini pestte Jan ermee dat hij naar de ulo moest. Volgens Janna was Tini zelf verbitterd. ‘Zij was slim, maar mocht van moeder niet studeren. Dat hoefden de meisjes niet. Die konden beter een dokter of advocaat zoeken om mee te trouwen.’²⁷⁸ Tini legde pesterig de nadruk op het woordje ‘l’áger’ in uitgebreid lager onderwijs. ‘Het is en blijft toch lager onderwijs. Het is alleen een beetje meer uitgebreid.’²⁷⁹

Jan had het gevoel dat zijn leven voorgoed verloren ging.²⁸⁰ En volhardde koppig in zijn verzet. Hij ging na de grote vakantie van 1938 naar de christelijke ulo op het Noordeinde in Leiden. Elke ochtend liep hij in een uur langs de Rijnsburgerweg de stad in, en ’s middags weer een uur terug, en moest dan om de dag van banketbakker C. Jamin in Leiden tien broden meebrengen omdat ze daar een cent per stuk goedkoper waren dan in Oegstgeest.

Maar in de klas deed hij helemaal niets. Hij hield zijn mond stijf dicht. ‘Ik zat in de bank en verroerde geen vin. Ik had zo’n houding van: ik sta voor het vuurpeloton en schiet nou ook maar, klootzakken.’²⁸¹

De leraren wisten niet wat ze met hem moesten beginnen. En zijn ouders konden niets uitrichten. Ze namen Jan mee voor een consult naar professor Jan Waterink, hoogleraar pedagogiek, psychologie en psychotechniek aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, om te bezien of er geestelijk iets mis was met hun zoon. De professor kon niets abnormaals constateren.²⁸²

Jan bleef grimmig zwijgen in de klas. Na een erbarmelijk kerst-rapport werd hij van school gehaald. Hij kwam bij zijn vader in de winkel te werken.

Kerk, Kut en Kapitaal

In 1939 was er in de winkel voor Jan weinig meer te doen. Onder druk van de crisis en de dreiging van oorlog bleven veel schappen leeg. Slechts zelden kwam er nog zomaar iemand de winkel binnen. De kleine wereld van Jan lag aan diggelen. Hij vervloekte zijn lot en voelde zich verloren. ‘En ik wist niets te bedenken,’ schreef Wolkers in *Terug naar Oegstgeest*, ‘voor de toekomst waarover ik vrolijk zou kunnen zijn.’²⁸³

Het enige waar Jan plezier aan beleefde waren de zwerftochten met zijn vrienden, als ze ’s middags van de hbs kwamen. Een enkele keer zette hij de bestelfiets van de winkel aan de kant – waarmee hij door de parken en bossen in de omgeving rondjes reed om zo veel mogelijk hout te sprokkelen voor de kachel thuis – en ging met zijn vrienden voetballen, hoewel hij wist dat zijn vader boos zou worden over zijn geschaafde schoenen.

‘Als je geen blauwe schenen, geen opgezwollen enkels, geen aan het plaveisel opengeschaafde knieën had, als je door de nobele sport verwrongen smoelwerk niet onder de schrammen, krassen en krabben zat, als je borstkas niet aanvoelde als een in elkaar getrapte doedelzak van het porren in je ribben, als je tanden niet door je lippen gegaan waren zodat het geronnen bloed zwart in je mondhoeken stond alsof je een zak jujubes had weggezogen, als je kleren niet tegen je huid geplakt zaten als een zeiknatte dweil, dan had je niet gevoetbald.’²⁸⁴

Jan had graag lid willen worden van A.S.C., Ajax Sport Combinatie, de plaatselijke voetbalclub, waar hij af en toe over het hek klom om naar het eerste te kijken. Maar hij kwam ook graag kijken langs de baan van atletiekvereniging Holland in Oegstgeest. Hij kon heel hard lopen. Wolkers beweerde later dat hij al rennend in het spoor had kunnen blijven van zijn grote held Jesse Owens, de zwarte Amerikaanse atleet die bij de Olympische Spelen in Berlijn, onder de ogen van Hitler en in de schaduw van honderden wapperende hakenkruisvlaggen, vier gouden medailles won.²⁸⁵

De honderd meter legde Owens af in 10.2.

‘Als jongen van zestien,’ schreef Wolkers in *De onverbiddelijke tijd*, ‘liep je al bij de schoolwedstrijden de honderd meter onder de elf seconden. Er was daar iemand van het bestuur van de sportclub Holland bij die versteld stond van je prestaties. Hij wilde je meteen op de training hebben. Na een paar maanden schijn je toen de honderd meter in 10.3 gelopen te hebben. Je stond op het punt een nationale beroemdheid te worden.’²⁸⁶

Jans hardloopcarrière werd in de kiem gesmoord. Hij mocht van zijn vader geen lid van de atletiekclub worden omdat de wedstrijden op zondag waren. Zijn vader was bang dat zijn gereformeerde geloofsgenoten hem het hellevuur na aan de schenen zouden leggen als zijn zoon bij Holland op de dag des Heren een wereldrecord zou lopen. ‘Toen ik ’s avonds,’ herinnerde Wolkers zich, ‘onder het eten zei dat ik wereldberoemd zou kunnen worden, vroeg mijn vader niet eens waarmee. Hij zei streng, “Word jij maar hemelberoemd door een voorbeeldige levenswandel.”’²⁸⁷

Toch liet Jan zich niet alles ontzeggen. Op het gevaar af betrapte te worden door een kerkganger die hem in de rij voor de kassa zou zien staan, ging Jan naar de bioscoop in Leiden. Film was voor hem een paradijs met een duistere kant, want van jongs af aan had hij geleerd dat het hier om een duivelse uitvinding ging. Hij voelde zich schuldig als hij naar de bioscoop ging, omdat hij elke keer vijftien cent stal voor het kaartje. ‘Als ik dan ’s avonds zag dat een van mijn zusjes of broertjes met een wit gezicht in bed lag kreeg ik tranen in mijn ogen: het was voor mij duidelijk dat ik van dat bleke hoofd de oorzaak was.’²⁸⁸

De eerste film die hij in de bioscoop zag, was een revelatie: *Tarzan Finds A Son!* met Johnny Weissmuller. Dertig jaar later zag Wolkers die film nog eens terug, toen die als nachtvoorstelling in De Uitkijk in Amsterdam opnieuw werd vertoond. ‘Ik had hem als jongetje van dertien of veertien in 1939 waarschijnlijk gezien in de Rex op de Haarlemmerstraat in Leiden,’ schreef Wolkers in zijn dagboek. ‘Schuw en stiekem naar binnen sluipend nadat ik op de Steenstraat drie harde eieren met mayonaise had gegeten en een

pakje Rosita damessigaretten met rood mondstuk had gekocht. Ik wist alles nog. Het neerstortende vliegtuig. De Afrikaanse krijger die in het wrak kijkt. De stervende olifant en het kleintje dat met haar meegaat. Het grapje met de struisvogeleieren: “Geef me eens een ei aan.” “Eén?” Die oude man die doodgeschoten wordt. Met tropenhelm en al. Het gevecht met de neushoorn. “Sit! Eat! Food!”²⁸⁹

Door de oorlog zouden Jan en zijn vrienden al snel weer worden verstoten uit het paradijs van de film. ‘De navelstreng van celluloid die ons met Hollywood verbond werd wreed door duitse laarzen en tanks vermorzeld. De fiere gestalte van Tarzan en de lieflijke van Jane verdwenen voor de Triumph des Willens. De bovenmenselijke kreet van de koning van het oerwoud werd overstemd door het Sieg-Heilgebrul van de ondermensen.’²⁹⁰

Vanaf de zomer van 1939 werd de dreiging van een wereldoorlog steeds heviger. Drie jaar eerder had premier Colijn nog, na de Duitse bezetting van het Rijnland, in een radiorede alle Nederlanders aangeraden zich niet te laten verontrusten. ‘Ik verzoek den luisteraars dan ook om wanneer ze straks hunne legersteden opzoeken, even rustig te gaan slapen als ze dat ook andere nachten doen. Er is voorshands nog geen enkele reden om werkelijk ongerust te zijn.’²⁹¹

Toch werd in de dagen, maanden en jaren daarna – en ondanks het feit dat Nederland nadrukkelijk een neutraliteitspolitiek nastreefde – het land in een steeds hogere staat van paraatheid gebracht. Er heerste angst dat de Duitse legers dwars door Nederland en België heen naar Parijs zouden oprukken. Uit vrees voor een mogelijke invasie werd vanaf het voorjaar van 1939 met man en macht gewerkt aan een nieuw militair vliegveld bij het dorpje Valkenburg. Op steenworp afstand van Oegstgeest.

Doordat zijn vader altijd boven de krant zat te mopperen – hij las het christelijke dagblad *De Standaard* – had Jan al veel opgevangen over de politieke ontwikkelingen. Zijn vader was een trouw en vurig aanhanger van Hendrikus Colijn, de ongenaakbare voorman van de Anti-Revolutionaire Partij. Als er verkiezingen

waren hing vader Wolkers het ARP-affiche altijd op achter de winkelruit. Op een van die affiches was Colijn te zien met een zuidwester op, trots aan het stuur van het schip van staat. 's LANDS STUURMAN' staat er, in grote blokletters. En onder de tekening van de stuurman: 'Stemt H. Colijn.'

Vader Wolkers had Colijns strijdlustige uitspraken in februari 1933 gesteund, toen op het pantserschip De Zeven Provinciën muiterij was uitgebroken onder de opvarenden vanwege een salariskwestie. Colijn was er als Kamerlid en fractievoorzitter van de ARP voorstander van de muiterij de kop in te drukken. De Zeven Provinciën werd op 10 februari 1933 gebombardeerd door een vliegtuig van de eigen luchtmacht. Er vielen drieëntwintig doden onder de bemanning.²⁹²

Vader Wolkers had als oud-marinier geen moeite met de 'torpedopolitiek' van Colijn, maar raakte wel teleurgesteld in de oud-premier toen die in de brochure *Op de grens van twee werelden* in juni 1940 voorspelde dat de Duitse hegemonie nog lang zou duren en dat het maar beter was om met Hitler samen te werken.²⁹³ 'Mijn vader,' schreef Wolkers in *De walgvogel*, 'was er zo van ondersteboven, dat die man die hij jarenlang zijn vertrouwen en stem had gegeven opriep tot een monsterverbond met de antichrist, dat hij naar zolder ging, daar het op karton geplakte verkiezingsaffiche uit de twintiger jaren van 's Lands Stuurman H. Colijn, dat hij bij de verkiezingen altijd weer opgehangen had nadat hij het oude nummer van de lijst met het nieuwe overgeplakt had, tevoorschijn haalde en het demonstratief in de kamer in stukken scheurde en in de kachel stopte.'²⁹⁴

Op 28 augustus 1939, drie dagen voordat Hitler Polen zou binnenvallen, zag de Nederlandse regering onder leiding van premier De Geer zich genoodzaakt om de mobilisatie af te kondigen. De persdienst van de regering meldde aan de kranten: 'Ten einde ten volle voorbereid te zijn op den plicht, welke op Nederland zou rusten om, in geval dat, tegen alle nog bestaande hoop in, een gewapend conflict in het buitenland mocht uitbreken, onze eenzijdigheid naar alle zijden met alle ter beschikking staande middelen

te handhaven, heeft de Regeering gemeend niet langer te mogen wachten met het nemen van den uitersten voorzorgsmaatregel en is daarom thans het bevel gegeven tot mobilisatie van leger en vloot.²⁹⁵

De mobilisatie bracht een koortsachtige activiteit en opwinding teweeg. In het verhaal 'De tweede dood' blijft de jonge held staan voor het bulletinkastje naast de sigarenwinkel van Lubach in de De Kempenaerstraat en leest over de schouders van een aantal mannen: *'Buitengewone, algemeene mobilisatie. Bij de Landmacht en bij de Zeemacht; de niet in werkelijke dienst zijnde gewone dienstplichtigen die behoorden tot een der lichtingen 1924 tot en met 1939.'*²⁹⁶

De jongen uit 'De tweede dood' luistert naar het gesprek tussen een tuinman en zijn buurman, in wie de Spartacuscommunist Jacques de Vink valt te herkennen.

“Wat denk jij van de toestand, Jacques,” vroeg hij.

“De toestand is niet rotter dan anders,” antwoordde die. “Wat wil je ook, zolang de drie K's het voor het zeggen hebben in de wereld.”

De tuinman keek hem vragend aan.

“Kerk, Kut en Kapitaal,” zei hij. “Daar wordt de wereld door beheerst.”²⁹⁷

Door de mobilisatie werden in twee dagen een paar honderd-duizend mannen onder de wapenen geroepen en geregistreerd bij hun bataljons ondergebracht en ingekwartierd. In Leiden werden twintigduizend soldaten gelegerd.²⁹⁸ En in Oegstgeest, met het oog op de nabijheid van het militaire vliegveld Valkenburg, werden vele panden gevorderd en tweeduizend man ondergebracht. In huizen die door de crisis leeg waren komen te staan, in Endegeest, en in kamers bij mensen thuis.²⁹⁹

Bij de familie Wolkers werd een officier ingekwartierd. In het ongepubliceerde verhaal 'In de verleden tijd', geschreven voor Wolkers debuteerde, heeft hij zijn herinnering aan de officier opgeschreven: 'Het was een scheepsbouwer uit Schiedam die officier was bij de gele ridders. De geile reder zei mijn broer smalend, om-

dat hij mijn zuster beetpakte en tegen zich aandrukte als hij haar alleen in huis tegenkwam. Ondanks hun strenge levenswandel heb ik mijn ouders hier nooit tegen horen protesteren. Ze zullen gedacht hebben dat het een uitvloeisel was van het afkondigen van de staat van beleg.³⁰⁰

De officier was vadsig en dik en werd door Jans ouders met zichtbare tegenzin met alle egards behandeld. Vader Wolkers droeg de kist van de officier de trap op naar zijn kamer. En noemde hem 'een mietje'. En moeder Wolkers gaf de officier te eten als een vorst, aan een wit gedekte tafel, terwijl Jan en zijn broers en zusters door de serredeuren stonden te kijken. 'Moeder joeg ons wel weg, maar we kwamen toch weer terug. Hij scheen er geen hinder van te hebben, scheen ons eigenlijk niet eens op te merken, net als Lodewijk de Veertiende. Maar wat voor heldendaden heeft hij verricht toen de vijand kwam in Mei, dat hij het waard was om iedere dag zo'n mooie grote peer door zijn strot te laten glijden, die mijn moeder steeds zelf aan de kar uit ging zoeken?'³⁰¹

De sfeer die de mobilisatie met zich meebracht was dreigend en spannend tegelijk. Er marcheerden soldaten door de straten. De artillerie lag in stelling op de Hofdijck en de Deutzstraat stond vol met kanonnen en karren. Jan keek gefascineerd door het raam naar de soldaten en dampende paarden die door de straat heen en weer liepen.

De afkondiging van de mobilisatie leek het einde voor de winkel. Vader Wolkers sloot zijn deur voor klanten en kalkte de etalage wit, maar kreeg tegelijk onverwacht de kans om elders voort te werken. Hij kreeg het beheer over een kantine in Kasteel Oud-Poelgeest, waar een korps Gele Rijders, de rijdende artillerie, werd gelegerd. Voor een paar centen verkocht hij gevulde koeken en koffie van een veel betere kwaliteit dan de gamellen lichtbruin vocht die de soldaten gewend waren.³⁰²

De Gele Rijders zetten hun tenten op in het bos van Oud-Poelgeest en betrokken het kasteel, waar voor de soldaten snel gas, water en licht werden aangelegd. De toegangspoort naar het bos

en het kasteel werd vanaf dat moment bewaakt door een schildwacht.

Thuis brak vader Wolkers de etalage af en gebruikte het hout dat Jan in het bos van Oud-Poelgeest bij elkaar gesprokkeld had om twee meter van de gekalkte winkelruit een wandje neer te zetten, zodat er weer een kamertje in huis bij kwam. 's Nachts lichten die stukken hout beangstigend op als een stapel skeletten door het fosfor dat erin zat.³⁰³ Het werd zo'n enorme berg dat zijn vader aan het eind van de winter – die van 1939 op 1940 was een snerpend koude – toen hij de kachel wegzette op zolder, tegen zijn moeder zou hebben gezegd: 'Daar zijn we weer mooi doorgerold, vrouw.'³⁰⁴

Omdat in de winkel niets meer was te doen, ging Jan op zoek naar een baantje. Na de zomer van 1939 kon hij aan de slag als dierenverzorger in het pathologisch laboratorium van het Academisch Ziekenhuis aan de Wassenaarseweg in Leiden. In een snijzaal boven de rouwkapel van het ziekenhuis verzorgde hij witte ratten, muizen en honden. Hij had verschrikkelijk medelijden met de dieren die door de onhandige medische studenten werden gebruikt om te leren opereren. In het verhaal 'Vivisectie' en de roman *Terug naar Oegstgeest* wordt een huiveringwekkend beeld geschetst van de wrede omgang met de proefdieren in het pathologisch laboratorium, van bakken opengesneden dode en halfdode beesten. 'De witte rat die onder de lijkjes vandaan kwam gekropen met zijn darmen kwabbig naast zich. De muis die op zijn rug lag en met zijn glinsterende oogjes nieuwsgierig naar boven keek terwijl hij wegzakte in het bloed en de vuiligheid.'³⁰⁵

Jan had alle dieren wel willen redden. Hij nam een aantal witte muizen in een schoendoos mee voor een vriendinnetje, Gabri Knibbe, die in de klas zat bij zijn zusje Riek. Volgens Gabri's broer David vond Jan haar leuk. 'Maar wij hadden al een kat en mijn moeder moest hem dus teleurstellen omdat de muizen niet welkom waren. Van een romance is het helemaal niet gekomen.'³⁰⁶

Wolkers schreef in *Terug naar Oegstgeest* dat hij het lange lijden van de proefdieren in het laboratorium wilde voorkomen door ze

zelf snel ter dood te brengen. ‘Ik meende in de bakken dieren te herkennen die ik die ochtend nog eten had gegeven, die ik op mijn hand had laten lopen en gestreeld had. In het vervolg haalde ik de dag voor het practicum de dieren waar ik op gesteld was uit hun kooien. Aan hun staart hield ik ze met hun kop boven de rand van de vuilnisbak. Dan sloeg ik het deksel dicht. Ik begroef ze aan de andere kant van het gazon, tussen de heesters, waardoor je over de polder heen tot aan de duinen kon kijken.’³⁰⁷

Die executies liepen uit de hand. Samen met een andere dierenverzorger sloeg Jan zelf aan het martelen. Wat begonnen was als genade, werd een uitspatting van wreedheid. ‘We klemden een muis tussen een kooideur zodat hij met een bebloed pootje terugviel en meteen levend door de anderen werd opgegeten. Dan nam ik wraak door alle muizen in een pan te doen, de gas slang erin te hangen en ze te vergassen,’³⁰⁸ schreef Wolkers in de roman over zijn jeugd. ‘Tranen welden op in mijn ogen,’ staat er in ‘*Vivisectie*’. ‘Ik had wraak genomen, maar waarom?’³⁰⁹

Wat was er gebeurd met het jongetje dat zo van de dieren hield, dat niet kon verdragen dat zijn konijn door zijn vader werd geslacht voor de paasmaaltijd? Dat zo verdrietig was dat zijn poes niet naar de hemel zou gaan dat zijn geloof in God en zijn vader was gaan wankelen? Het is niet te begrijpen. Wolkers schrijft in *Terug naar Oegstgeest* dat hij dáár, in dat laboratorium, voorgoed zijn geloof in God verloor.³¹⁰

Achteraf heeft Wolkers het martelen van de dieren verklaard uit een vorm van zelfkwellling. En van bezwering. ‘Zoals kinderen dieren en insecten kwellen. Die zitten met het raadsel van de dood. Zo krijgen ze de dood in hun macht.’³¹¹

Door zijn gruweldaden in het laboratorium eerlijk op te schrijven keek hij de dood opnieuw recht in de ogen. ‘Het is voor mij echt horror,’ zei Wolkers in 1963 tegen Bibeb. ‘Het is een brok masochisme. Het is niet om de mensen op stang te jagen, het is eerder tegen mezelf gericht. [...] Het is niet het genot van iemand die door een luikje kijkt naar een executie. Dat zou ik niet kunnen zien. Dat zou ik helemaal niet willen zien.’³¹²

Achteraf verbond hij de verschrikkingen die hij als veertienjarige jongen aanrichtte in het laboratorium met de naderende oorlog. ‘Ik ben erger dan Hitler,’ schreef Wolkers in *Terug naar Oegstgeest*. ‘Ik wist dat er een verschrikkelijke straf zou volgen op wat wij deden. Het kondigde zich al lang van tevoren aan in dromen. Stille ijle dromen. Geluidloos. Er waren steeds dezelfde bomen die in een atmosfeer van glas stonden. Ik stond in die angstige kleurloze stilte en keek omhoog. Dan kwamen er grote parasolvormige bleke dingen naar beneden zweven die alles bedekten en de hele aarde verstikten. Ik bleef staan met doodsangst maar zonder paniek, omdat het onmogelijk was te ontsnappen. En zo werd ik ook wakker, op mijn rug, met mijn gezicht naar het plafond. De denken recht en ordelijk, ik had niet gewoeld.’³¹³

De verbrokkelde spiegel

Op de vroege morgen van 10 mei 1940 werd Jan wakker van het zware geronk van vliegtuigen. Toen hij zijn ogen opendeed zag hij het burgerwachtuniform van zijn broer, dat zo over het dressoir was gedrapeerd – de gepoetste laarzen stonden eronder – dat het leek of er een soldaat zonder lichaam de zolderkamer was binnengedrongen. Gerrit was op een stoel geklommen en had zijn hoofd door het dakraampje gestoken om de hemel af te speuren.³¹⁴

‘De lucht hangt vol houtskoolkleurige vliegtuigen, vierkant en stijf als verkoelde doodskisten waarvan het deksel er kruiselings voorop gelegd is. In de verte, boven de bomen, zweven kleine scherpjes waar een donker figuurtje onder hangt, alsof vanuit een onzichtbare plaats in de hemel een enorme pluïsbol van een paardebloem leeggeblazen wordt.’³¹⁵

In het verhaal ‘Vivisectie’ heeft Wolkers indringend zijn ervaringen van die dag vastgelegd. Het Duitse leger probeerde op 10 mei 1940 met een grote troepenmacht – twaalfhonderd man, vierenzeventig zware transporttoestellen vol luchtlandingstroepen³¹⁶ –

het nieuwe militaire vliegveld bij Valkenburg te bezetten. Van daaruit wilden de troepen zo snel mogelijk naar Den Haag doorstoten om de Nederlandse regering ten val te brengen en koningin Wilhelmina gevangen te nemen.

Dat ging, ondanks de erbarmelijke staat van het materieel waarmee het Nederlandse leger was bewapend en hoe slecht het ook was voorbereid op zijn taak, minder eenvoudig dan de Duitsers hadden verwacht. De Luftwaffe slaagde erin vijftig toestellen aan de grond te zetten, maar kon er niet meer mee opstijgen. De landingsbanen waren nog in aanbouw, de poldergrond was ongemalen en niet gehard. De Junkers lagen tot aan hun romp vastgeklonken in de drassige grond.

Bovendien bood het Nederlandse leger, dat in de hoogste staat van paraatheid was gebracht, die eerste dag rond Valkenburg nog veel weerwerk. Luchtafweergeschut in de Leidse Hout en op de Endegeesterstraatweg in Oegstgeest vuurde onophoudelijk op de vijandelijke vliegtuigen. Twee Duitse Junkers werden neergehaald. Eentje stortte neer dicht bij het Haagsche Schouw – precies halverwege Oegstgeest en Valkenburg – en de andere op de snelweg langs Oegstgeest die Amsterdam met Den Haag verbond.³¹⁷

De explosies en het afweergeschut lieten de huizen schudden op hun grondvesten. ‘Het dak lijkt op en neer te deinen,’ schreef Wolkers in ‘Vivisectie’. ‘Er klinkt gerinkel van glas en er vallen kleine voorwerpen van de balken op de grond. De spiegel trilt als een vijver waar een steen ingegooid is. Ik schreeuw doordringend terwijl ik mijn handen krampachtig tegen mijn buik druk. Voor me verbrokkelt het beeld van mijn broer door de trillende spiegel.’³¹⁸

Gerrit schoot zijn burgerwachtuniform aan en liep de trap af. Toen Jan beneden kwam, was Gerrit vertrokken. Aanhoudend klonk het geratel van mitrailleurs. Buiten op het stoepje achter de serre zat zijn vader geknield te bidden. “Sla ze als vliegen uit uw hemel, God van Abraham, Izaäk en Jakob. Laat uw volk niet in de steek, vernietig ze die u haten. Laat de horizon ontbranden door het vuur van uw toorn.”³¹⁹

De hele dag werd in de directe omgeving van Oegstgeest hevig strijd geleverd. De brug over de Rijn bij het Haagsche Schouw werd snel bezet door de Duitsers, maar even snel weer ontzet door een bliksemactie van een handvol Nederlandse soldaten. Op het vliegveld bij Valkenburg was hetzelfde gebeurd: de Duitsers hadden de Nederlandse troepen 's morgens vroeg verrast, maar waren later op de dag weer verjaagd en het dorp in gedreven.³²⁰

Intussen reden door de Geversstraat ambulances met loeiende sirenes af en aan naar het strijdtoneel. In de Deutzstraat zelf stonden de mensen opgewonden te praten voor de deur van de kruidenierszaak van Van Beek. Ondanks de angstige, verwarrende situatie ging Jan die morgen op weg naar zijn werk. De tram reed niet, dus liep Jan over de bielzen tussen de rails naar het laboratorium aan de Wassenaarseweg. Daar aangekomen zag hij in de verte de begraafplaats Rhijnhof en het Haagsche Schouw liggen zinderen in de zon. 10 mei 1940 was een schitterende voorjaarsdag. 'De lucht is zó blauw dat de zon er een gat in brandt. Alleen in de verte boven de duinen hangt een verraderlijk fata morgana van donker grommende insecten en opkringelende rook.'³²¹

De snijzaal van het pathologisch laboratorium bleek verlaten toen hij daar aankwam. Maar onder het raam van de zaal stond een vrachtwagen van het Rode Kruis, waar door Nederlandse soldaten tientallen lijken werden uitgeladen. De meeste waren gruwelijk verminkt.³²²

Het was de eerste keer in zijn leven dat Jan de lichamen van dode mensen zag. Met afschuw en verbijstering keek hij toe hoe het lijk van een Hollandse sergeant de rouwkapel onder de snijzaal werd binnengesleept. De dode soldaat had een blauw gaatje in zijn slaap, zijn haren sleepten achter zijn hoofd aan over de loopplank.³²³ Daarna volgde het lijk van een Duitser wiens parachute tijdens de sprong niet was opengegaan.

'Wat daar ligt lijkt nog het meest op een reusachtige kleiige aardappel,' schreef Wolkers in 'Vivisectie'. 'Het is niet groter dan een meter. Van armen is niets te bekennen, het hoofd is tussen de schouders gedrukt. De losgeslagen tanden blinken in de bloederi-

ge vlek waar de mond gezeten heeft. De lichtblauwe ogen liggen als angespoelde kwallen op de bemodderde wangen die tot de wenkbrauwen opgeschoven zijn. De man in de rouwkapel trekt de vormeloze klomp vlees met een haak naar binnen.

Ik loop van het raam weg, ik durf niet langer te blijven staan. Ik weet dat mijn broer in die auto ligt, koud en stijf, en misschien wel verminkt.³²⁴

De rest van de dag doolde Jan rond in de omgeving. Hij wilde kijken of hij een glimp van zijn broer kon opvangen. In de bomen van de begraafplaats Rhijnhof zag hij parachutisten hangen. Maar verder in de richting van vliegveld Valkenburg kwam hij niet. Hij werd door Nederlandse soldaten teruggestuurd. Dat was niet voor niets. Later die dag zou een andere jongen uit Oegstgeest, achttien jaar oud, Jacobus Aloisius Wessendorp, die nieuwsgierig kwam kijken, door de Duitsers bij Rhijnhof worden neergeschoten.³²⁵

Jan besloot om naar Leiden te gaan. Hij zocht zich een weg in de stad door groepjes mensen die op de hoeken van straten samschoolden en legereenheden die op weg waren om het vliegveld te heroveren.³²⁶ Hij wilde een ringslang kopen bij Vivarium Stol op de Nieuwe Rijn, zijn lievelingswinkel, waar hij begerig kon staan kijken in de etalage naar de terraria vol hazelwormen, adders en hagedissen.³²⁷

De dierenwinkel was gesloten. Het geld dat hij had verdiend met het poetsen van het koper thuis – waar hij vijf cent per keer voor kreeg – brandde in zijn zak. Hij kocht er een zaklantaarn voor. ‘Alsof ze wisten dat de oorlog zou uitbreken. Voor het glas kon je met een knopje een blauw cirkeltje mica schuiven zodat je in het donker met een lijkenlichtje kon rondlopen zonder dat je de aandacht van vliegtuigen trok.’³²⁸

Het was al laat toen hij weer thuiskwam. ‘Zouden vader en moeder al weten dat mijn broer dood is?’ vraagt de ik-figuur van ‘Visisectie’ zich af. ‘Ik durf het ze niet te vertellen.’³²⁹ Het is precies wat Jan heeft gedacht op 10 mei 1940. ‘Dat verhaal “Visisectie”’, vertelde Wolkers in een interview aan Bibeb. ‘Wat ik daarin

schreef is waar. Ik heb toen de hele dag gedacht: m'n broer is dood. Ik wist het.³³⁰

Maar op de dag dat de Duitsers Nederland binnenvielen stierf Gerrit Wolkers niet. Midden in de nacht kwam zijn broer thuis. En vertrok de volgende ochtend alweer toen Jan nog lag te slapen. Die middag zag hij hem op een open vrachtwagen staan. Hij stond tegen de achterkant van de cabine met zijn geweer in de aanslag. Op de vrachtwagen stond een stelletje opgepakte NSB'ers.

In de dagen daarna nam de chaos toe. Tijdens de pinksterdagen, zondag 12 en maandag 13 mei, woedde de strijd om het vliegveld verder. Omdat de Duitsers zich hadden verschanst in het centrum van Valkenburg en Nederlandse grondtroepen ze daar bestookten met kanonnen en granaten raakte het dorp zwaar gehavend. De oude kerk was een ruïne geworden. Vliegtuigen bleven dreigend aan de hemel verschijnen en op de grond vonden her en der felle gevechten plaats. De gewonden – Duitsers en Nederlanders – werden in zo groten getale naar het Academisch Ziekenhuis in Leiden vervoerd dat de zieken die er al lagen uit hun bedden werden verdrongen. De strijd op de grond bleef onbeslist.

Toch zou het Nederlandse leger als geheel zich gedwongen zien spoedig te capituleren. De Duitse troepen hadden op de allereerste dag van de aanval de oorlog al beslecht in het oosten en zuiden, maar de capitulatie ging Hitler niet snel genoeg. Hij drong er op 13 mei op aan het Hollandse verzet definitief te breken. Na de *Führerweisung* besloot de top van de Luftwaffe om naar het zwaarst mogelijke middel te grijpen om het Nederlandse leger op de knieën te dwingen.

In de vroege middag van 14 mei 1940 vlogen Duitse vliegtuigen naar Rotterdam en lieten boven de stad negenenzeventigduizend kilo brisantbommen los, die een helse vlammenzee deden opvlammen. Aan het einde van de dag waren honderden burgers gestorven. Duizenden waren dakloos. Het historische centrum brandde tot de grond toe af. Asdeeltjes dwarrelden nog dagen daarna door de lucht en legden tot in Oegstgeest een laagje zwart stof. Onmiddellijk na het bombardement op Rotterdam capituleerde het Neder-

landse leger. Op dezelfde dag, 14 mei 1940, legden overal in het land de soldaten de wapens neer. Die middag gaven de vaderlandse troepen bij Valkenburg zich over.

De volgende dag sprak generaal Henri Winkelman, de opperbevelhebber der Nederlandse strijdkrachten, die op de vroege morgen van 15 mei de capitulatie had getekend, zijn landgenoten toe via de radio. Vader Wolkers zat gekluisterd aan het toestel, een klein ebonieten kastje met strakgespannen jute waarachter je de lampen na verloop van tijd zag opgloeien als die heet werden.³³¹ ‘Nederlanders!’ sprak Winkelman. ‘Hebt ondanks dezen zwaren tegenslag vertrouwen in de onverwoestbare krachten en tradities van ons volk. Wij hebben deze beproeving van een korten, doch hevigen oorlog moeten doorstaan. Wij zullen het nieuwe lot, dat ons voorloopig beschoren is, met denzelfden moed en vastberadenheid dragen als waarmede wij den strijd voor onze zelfstandigheid hebben gevoerd. Hebt daarom, ik herhaal het nogmaals, vertrouwen op de toekomst.’ En Winkelman sloot zijn radiorede af met ‘Leve Hare Majesteit de Koningin! Leve het vaderland!’³³²

Al op 14 mei meldde het *Leidsch Dagblad* dat het de Duitsers niet was gelukt om Wilhelmina en de andere leden van het Koninklijk Huis in Den Haag gevangen te nemen. Die waren er – en dit was een schok voor hen die hadden verwacht en gehoopt dat hun koningin op haar post zou blijven – in geslaagd om in het pinksterweekend met een schip naar Engeland te vluchten.

Gerrit Wolkers raakte door de snelle nederlaag hevig gedemoraliseerd. De Duitsers waren onmiddellijk na de capitulatie met veel vertoon over de snelweg komen rijden die van Den Haag via Oegstgeest naar Amsterdam leidde. Gerrit had het tandenknarsend aangezien. In de dagen erna werden de NSB'ers die hij had opgepakt – en die voor een deel in de kelder van Kasteel Oud-Poelgeest opgesloten hadden gezeten – weer vrijgelaten en kwamen de dienstplichtige soldaten weer thuis. Onder hen was Dick van Beek, een van de zonen van de katholieke kruidenier aan de overkant.

Alle soldaten en de leden van de burgerwacht moesten hun

wapens en uniform bij de bezetter inleveren. Gerrit leverde zijn geweer in, maar zijn uniform weigerde hij aan de vijand te overhandigen. ‘Die avond besprenkelde hij het achter de schuur met petroleum en stak het in brand,’ schreef Wolkers in *Terug naar Oegstgeest*. ‘Alleen zijn veldmuts hield hij. Midden in de oorlog betrapte ik hem er een keer op dat hij met die veldmuts op voor het enige stukje wand in ons kamertje zat waar hij aanspraak op maakte en waar hij een landkaart had opgeprikt. Hij was bezig de vlaggetjes te verplaatsen die de fronten aangaven.’³³³

Kort na de capitulatie maakte Jan een potloodtekening van een oorlogskerkhof waarop soldaten met een bajonet op het geweer naar voren stormen. De tekening is in Wolkers’ archief bewaard gebleven. Op de voorgrond staat een meisje bij een graf te huilen in haar zakdoek. Op de achtergrond zijn de ouders van de gesnevelde soldaat te zien. Eronder heeft Jan in grote letters geschreven: ‘NEDERLAND IS GEVALLEN DOOR VERRAAD.’

Iedere keer als zijn vader naar die tekening keek, schreef Wolkers in *Terug naar Oegstgeest*, las hij het onderschrift hardop voor en zei: ‘Zo is het.’

En zijn broer zei dan: ‘En omdat ze ons met die oude rotzooi uit de vorige eeuw hebben laten vechten.’³³⁴

Dat idee leefde breed onder de bevolking, maar het was niet waar. Nederland is helemaal niet gevallen door verraad. Het vaderlandse leger was – ondanks een redelijk soepele mobilisatie en moedig en standvastig optreden van kleine eenheden op het strijdtoneel – simpelweg niet opgewassen tegen de grote overmacht van het moderne en goed geëquipeerde Duitse leger.³³⁵

Op 22 mei 1940 moesten de Nederlandse artilleristen die om Oud-Poelgeest waren gelegerd, het veld ruimen. De Duitsers hadden het kasteel en het terrein eromheen gevorderd. Vader Wolkers zag zich gedwongen om zijn kantine voor de soldaten te sluiten. De Duitsers vroegen hem om te blijven, maar dat wilde hij niet – en dat vond zijn zoon Jan een dappere daad. ‘Want we stonden aan de rand van de afgrond.’³³⁶

‘Geen stuiver wil ik aan ze verdienen,’ zou vader Wolkers heb-

ben gezegd, ‘want het is bloedgeld, er kleeft bloed van onze kinderen aan.’ Hij vertrok tegelijk met de Gele Ridders van Oud-Poelgeest. Die vonden dat prachtig. ‘Ze laadden zijn hele boeltje op een paard en wagen, hijzelf op de bok naast de sergeant, en zo begeleidden ze hem zingend door de oprijlaan tot aan de uitgang. En daar was hij erg trots op.’³³⁷

Op het terrein bleef nog wel de tuinman achter, Hermanus den Hollander. Die was in dienst genomen door de puissant rijke voormalige eigenaresse van Oud-Poelgeest, de freule Willink, die kasteel en landgoed in 1940 aan de gemeente Oegstgeest had verkocht. Zij had ervoor gezorgd dat ‘haar’ tuinman ook na de verkoop kon blijven.

Den Hollander woonde in het tuinmanshuisje in de schaduw van het kasteel. Samen met zijn vrouw zou hij op verzoek van Dick Spoor, de sigarenhandelaar uit de Johan de Wittstraat in de Raadsherenbuurt, twee Joodse broers, Dagobert en Robert Levi, bij hem laten onderduiken. Spoor had dat durven vragen omdat hij in het raam van het huisje een bos oranje bloemen had zien staan.³³⁸ Door toe te stemmen nam het echtpaar een enorm risico: op Oud-Poelgeest wemelde het gedurende de hele oorlog van de Duitse soldaten.

Jaren later heeft de letterkundige Peter van Zonneveld aan de stokoude Den Hollander gevraagd of hij zich nog iets kon herinneren van het verblijf van Wolkers senior op Oud-Poelgeest tijdens de mobilisatie. Den Hollander was een man van weinig woorden, maar zei toen opeens: ‘Hij was niet geliefd bij de mannen.’

‘Waarom niet?’ vroeg Van Zonneveld.

‘Hij had te weinig assortiment.’

Toen Van Zonneveld deze anekdote later aan Wolkers vertelde, schaterde die van het lachen.³³⁹ In 1939 had Jan de kantine nog weleens moeten bevoorraden. Werd hij naar Leiden gestuurd om pakjes Lucky Strike in te slaan.³⁴⁰

Intussen zag vader Wolkers zijn kans om de winkel weer nieuw leven in te blazen. Het was een verrassend effect dat de bezetting

in de eerste maanden na de capitulatie met zich meebracht: door orders van de bezetter begon de Nederlandse economie plotseling weer te draaien.³⁴¹ ‘Er kwamen,’ herinnerde Wolkers zich, ‘alsmaar Duitse soldaten de winkel binnen die vriendelijk verzochten om tien flessen slaolie in te pakken, die al twee winters hadden gestaan omdat ze onverkoopbaar waren. ’s Winters werden ze wit van de kou, die flessen Delftsche Slaolie. Als versuikerde honing.’³⁴²

Had vader Wolkers een voorgevoel gehad van een wedergeboorte, toen hij indertijd besloten had de inventaris van de winkel niet te verkopen? Hij schoof alles maar weer op zijn plaats, al was de plek waar de boomstronken zo lang opgeslagen hadden gelegen niet goed meer schoon te krijgen. Het reconstrueren van de etalage kostte heel wat moeite. Toen zijn vader daarmee klaar was mocht Jan haar inrichten. Want hij had zijn vader ervan kunnen overtuigen dat etaleren een artistiek beroep was. Op het kaartje bij de blikken koekjes schreef Jan: GOUDRONDJES – EEN ONSTERFELIJK LEKKER KOEKJE, maar zijn vader wilde dat hij dat weer weghaalde. “Maak er maar smakelijk van, dan weten de mensen tenminste wat je bedoelt,” zei hij. “De onsterfelijkheid heeft niets met koek eten te maken, die worden we door Christus deelachtig.”³⁴³

Lord Wanhoop

Na de capitulatie nam het dagelijks leven weer zijn normale gang. ‘De Duitsers gedroegen zich bijzonder net in het begin,’ herinnerde Wolkers zich. ‘In het begin keerden de mensen zich af, als de Duitsers door de straten van Leiden marcheerden. Die gingen dan ostentatief in een etalage staan kijken, want in de ruit kon je ze beter zien, die koppen. Maar dat gebeurde later niet meer. Niemand draaide zich om. De aanwezigheid van soldaten was helemaal in het gebruikelijke leven ingevoegd.’³⁴⁴

Jan was na het uitbreken van de oorlog zijn werk als dierenver-

zorger in het pathologisch laboratorium kwijtgeraakt en ging op zoek naar een nieuw baantje. Hij kon voor een rijksdaalder per week aan de slag als tuinjongen bij de schatrijke Rotterdamse ingenieur en industrieel A.G. Bosman, die in *Terug naar Oegstgeest* ‘Houtheer’ wordt genoemd. Bosman had aan de Rijnsburgerweg het landhuis Nieuweroord laten bouwen en door de landschapsarchitect Leonard Springer een schitterende tuin om zijn huis laten aanleggen.

Het landgoed kende Jan goed, omdat het aan de Rijnsburgerweg recht tegenover de Leidsche Houtschool lag. Met Teun Heeren was Jan verschillende keren om de schitterende tuin aan de achterkant heen gelopen, die helemaal doorliep tot de Wassenaar-seweg. De jongens sprongen dan over de sloot om appels en peren te stelen. En eieren te rapen van de kippen in de hokken.³⁴⁵

Bosman was een kleine, oude man die weggedoken in een zwarte winterjas met een astrakan kraag als een schim over de paden van Nieuweroord dwaalde. De tuinman, zijn beide knechten en de chauffeur noemden hem beleefd ‘meheer’. Meestal passeerde hij Jan zonder een woord, maar een keer sprak Bosman hem aan. Hij zei dat het een voorrecht was om in de vrije natuur te werken en keek daarbij onwillekeurig van zijn witte kalkachtige handen naar Jans door de zon bijna zwartgeblakerde lichaam. “Toen ik niet enthousiast van ja knikte, vroeg hij wat ik dan wilde. “Op kantoor achter een schrijfmaschine zitten,” zei ik. Hoofdschuddend ging hij verder.”³⁴⁶

In het huis en op het terrein knapte Jan klusjes op: ‘s ochtends om zeven uur de luiken van het landhuis opendoen, de schoenen van de jongheeren poetsen, de rozen in het rosarium snoeien, de herten en het pluimvee eten geven, bonen plukken, druiven krenten, de insecten bestrijden op de bananenboom en de vijgenboom in de smoorhete kassen, meloenen water geven tot ze barsten, komkommers kweken in de platte bakken, de kersen wespvrij houden, flap uit de vijver vissen en er hompen brood in de klapzoenende bekken van de edelkarpers gooien, en zich af-trekken bij een foto van La Jana in “De Tijger van Eschnapur” in

het kleine houten pleetje met zijn wanden vol trillende langpootmuggen.³⁴⁷

Op het landgoed van Bosman is Jan in de hooiberg op een wespennest gestuit, nadat hij een vogeltje had zien verdwijnen in een van de donkere gaten in de hooischelf. Wolkers beschreef de vondst in een van zijn vroegste, ongepubliceerde verhalen uit de jaren vijftig. ‘Hij stroopte zijn mouw op en stak zijn hand in de opening. Het was geen holvormige opening, maar een uitholling onder overstekend hooi, de hele hooischelf rond. Hij draaide rond, terwijl hij zijn hand door het hooi liet kruipen. Ineens had hij iets warmes in zijn hand, maar het was te groot voor een vogel en kaal. [...] Hij trok het tevoorschijn. In zijn hand hield hij een stuk raat vol wespen en wriemelende larven. Hij wierp het op de grond en rende weg. Een gele serpentine gonsde achter hem aan. Hij wierp zijn lichaam in een bos jonge dennen, die achter hem sloten als water achter een zwemmer. Hij gleeed uit over mos, haalde zijn benen op aan bramenstruiken, maar rende wild en verblind door, tot hij hijgend tussen de varens viel. Hij hield zijn ogen gesloten en luisterde scherp. “Het gevaar is geweken, de dennen hebben mij gered,” dacht hij.³⁴⁸

Wolkers vond het een sterk beeld. De wespen komen niet alleen terug in *Terug naar Oegstgeest*, maar ook in het verhaal ‘Wespen’ in *De hond met de blauwe tong*. ‘Maar het gekke is dat het allemaal nog echt gebeurd is ook,’ vertelde Wolkers aan Ulli Jessurun d’Oliveira. ‘Ik zie mijn handen nog zo, geel van de wespen, krankzinnig.’³⁴⁹

Ongeveer een jaar heeft Jan op het buiten van Bosman gewerkt. Hij leerde er veel, genoot van de natuur, maar droomde van een ander bestaan. Als hij een ogenblik kon ontsnappen aan de blik van de tuinman ging hij zitten tekenen in zijn schetsboek. Het huisje van de herten, het hek bij de dam of de hooiberg waarin hij het wespennest had aangetroffen. Of hij ging in de broeikas op een bankje onder de vijgenboom zitten met een Frans of Engels leerboek. Hij begon, al had hij niet naar de hbs gemogen, koortsachtig te studeren.

‘Ik voelde ineens,’ schreef Wolkers in *Terug naar Oegstgeest*, ‘dat nog niet alles verloren was. Dat ik mijzelf nog veel kon leren. Toen was, wat indertijd van Paulus gezegd werd, dat zijn grote geleerdheid hem tot razernij had gebracht, omgekeerd op mij van toepassing. Want mijn grote razernij, mijn leergierigheid, heeft mij op den duur toch nog wat kennis bijgebracht. Van alle vreemde woorden die ik tegenkwam zocht ik de betekenis op en die schreef ik erbij.’³⁵⁰

In de herfst van 1941 werd Jan op de oprijlaan van Nieuweroord opgewacht door een oude tuinman met een rimpelig gezicht en kromme benen. ‘Zijn benen waren zó krom, hij leek een speelgoedsoldaatje, een dragonder. Maar er zat geen gat in zijn kruis om hem op een paard te prikken.’³⁵¹ Over zijn schouder droeg de man een zeis. Hij heette Rootselaar.³⁵²

De oude tuinman vroeg aan Jan wat hij bij Bosman verdiende. En toen hij hoorde dat het maar een rijksdaalder per week was, zei hij: ‘Zo’n doerak, voor een habbekrats.’ Bij hem kon Jan het dubbele verdienen. Als hij vijf gulden verdiende kon hij ’s avonds naar de tekenschool en les nemen in machineschrijven. En dan kon hij eindelijk olieverf kopen om een schilderijtje op te zetten. Dat gaf de doorslag.

En zo liep Jan korte tijd later dagelijks over de wegen van tuin naar tuin. ‘Waarom ze altijd midden op de weg liepen wist hij niet,’ zo luidt de beginzin van het verhaal over Rootselaar, ‘maar als ze een tuin uit kwamen schoof de ouwe meteen over het trottoir het asfalt op. Misschien was hij wel bang met zijn zolen achter de tegelranden te blijven haken, want hij liep niet, tilde zijn voeten niet op. Hij bracht zijn gewicht over op één been, draaide, zodat de achtergebleven helft van zijn lichaam naar voren kwam, dan kantelde hij op het andere been, en was een stapje verder.’³⁵³

Zijn loon als tuinjongen gebruikte Jan om zijn eigen opleiding ter hand te nemen. Hij wilde schilder worden. Op een dag had hij thuis op de radio Willem Mengelberg het Concertgebouworkest horen dirigeren en was helemaal vervuld geraakt van de muziek. Hij was naar de gang gelopen, had de spiegel gepakt en had een

zelfportret gemaakt. ‘Op dat moment werd ik me ervan bewust: tekenen, dat is het.’³⁵⁴

Op 1 oktober 1941 schreef hij zich in voor een twee jaar durende cursus aan de Rooms Katholieke Avondtekenschool aan de Paul Krugerstraat 37 in Leiden. Het was een school waar plateel-, reclame- en decorschilders werden opgeleid, die werd bezocht door eenvoudige jongens uit arbeidersgezinnen. Ze deden Jan aan Marinus van der Lubbe denken, die er jaren daarvoor was opgeleid tot schilder.³⁵⁵

Na de hele dag borders wieden en perken schoffelen viel het hem zwaar om ’s avonds achter de tekentafel te moeten staan. Maar hij werkte hard en met plezier. En hield het vol. Voor ‘gedrag’, ‘handtekenen’ en ‘technisch schetsen’ kreeg hij op zijn rapport steeds een acht.³⁵⁶ Het tekenen bestond uit vaktekenen, het ontwerpen van composities en met plakkaatverf binnen de lijnen schilderen. Jan mocht boekomslagen ontwerpen en affiches maken. Hoewel hij gretig leerde op de tekenschool, hunkerde hij er tegelijk naar om vrijer te werken. Niets van wat hij maakte mocht met losse frivoliteit worden geschilderd. Toen een van zijn leraren eens iets onder ogen kreeg wat Jan thuis had gemaakt, noemde die dat ‘kliederige bandeloosheid’.³⁵⁷

Op de terugweg van school uit de duistere stad liep hij vaak met een klasgenoot mee die hem een prentbriefkaart van *De Bemoste Lork* van Hercules Seghers gaf.³⁵⁸ Uit de eerste tekeningen en de enige ets die de jonge Wolkers aan het eind van de jaren veertig in Oud-Poelgeest maakte, en waarop hij een boom in de winter met kale takken heeft verbeeld, blijkt hoe goed hij naar de desolate, surreële landschappen van de zeventiende-eeuwse meester had gekeken. ‘Als ik de naam Hercules Seghers noem rijzen wonderlijke beelden in mij op: heuvels bestaande uit hersens, in oude, bruine hersenpannen, de sporen van het hersennetwerk, mos, oude halfvergane eikentakken, ik ruik verrotte blaren, humus, zwammen.’³⁵⁹

Jan en zijn klasgenoot van de Avondtekenschool, die op een plateelfabriek werkte, zeiden tegen elkaar dat zij hun hele leven

wilden schilderen en niet een baantje erbij hebben. ‘En toen zei hij met een schorre stem die trilde van overtuiging: “Ik zal het bereiken, ik zal het bereiken!”’³⁶⁰

Die woorden herhaalde Jan in zijn hoofd als hij het werken bij de oude tuinman zat was en voor de zoveelste keer het verhaal moest aanhoren over de naakte vrouw die de ouwe niet bij haar pruim zou grijpen. Dan droomde hij van een toekomst als schrijver en schilder en dacht: ‘Ik zal het bereiken, ik zal het bereiken!’³⁶¹

De eerste schildersopdracht die Jan kreeg, was voor een paar reclameborden voor Peter Leenen, een Leidse ondernemer die snackbars dreef op de Stationsweg en het Gangetje. De geschilderde borden met wervende teksten beschreef Wolkers in *De walgvoegel*. ‘Op het eerste stond een jongen afgebeeld die met gretige voederdrift met fel vooruitgestoken arm een kittig meisje dat op Dolly Dot leek, bijna gewelddadig een kroket in haar vuurrode wulpse O-mondje stak. Eromheen stond WAT BLIEF JE MEER, M’N HARTJE – ZO’N CROQUET VOOR EEN KWARTJE. Op een ander paneel lagen twee fietsen over de straat die met de sturen als hertengeweien in elkaar zaten. De twee mannetjes die met zoveel geweld met hun gat op de keien terechtgekomen waren dat de spetters eraf vlogen, keken elkaar met van woede fonkelende ogen aan. Boven en onder dat tafereeltje stond EEN ONGELUK... EET U ZICH AAN PETERS CROQUETTEN. Peter lachte zich er bijna een ongeluk om.’³⁶²

Op de Steenstraat en de Stationsweg, aan de Leidse kant van het station, was op zaterdagmiddag een soort huwelijksmarkt. ‘Groepen jongens en meisjes drentelden heen en weer, terwijl ze elkaar verstolen opnamen alsof ze pruimen gingen stelen.’³⁶³ Jan wist zich tijdens het flaneren maar nauwelijks een houding te geven. Hij schaamde zich voor het spieden en flirten, en de gestolen blikken van de meisjes, ‘omdat je met fabrieksmeisjes met hun schelle stemmen alleen maar “dat” kon doen’.³⁶⁴ Omdat Jan er zo excentriek uitzag, riepen de Leidse jongens ‘Lord Wanhoop’ naar hem.³⁶⁵

Liever dan aan de huwelijksmarkt bracht Jan een bezoek aan een van de Leidse musea. Hij ging naar het Rijksmuseum voor Volkenkunde of naar De Lakenhal, waar hij zich vergaapte aan de schilderijen van Rembrandt en Lucas van Leyden. Dan voelde hij zich als excentriekeling hoog boven zijn opgeschoten leeftijdgenootjes verheven.³⁶⁶ En als zijn broer hem op zaterdagmiddag weer thuis zag komen, zei die tegen hem: ‘Zo, museumratje.’

‘Het straalde gewoon van me af,’ herinnerde Wolkers zich, ‘alsof er een kolenvuur achter mijn wangen gloeide. Zoals Franz Schubert componeerde: “*Ich meint, es müsst in meinen Augen stehn, / Auf meinen Wangen müsst man’s brennen sehn.*”³⁶⁷

In de lente van 1941, nog vóór Jan zich had ingeschreven op de Avondschool, was hij begonnen om te leren blind typen met tien vingers. Dat zou hem helpen om een echte kantoorbaan te vinden. Daarom ging hij elke maandagavond naar Instituut Pont op de Breestraat 89a in Leiden om zijn typediploma te halen. Aanvankelijk zat hij stijf en onwennig achter de schrijfmachine, met stompe nagels met rouwranden van het wroeten in de aarde. Het duurde een aantal lessen voor Jan zijn harde aanslag kwijt was. Ze noemden hem bij Pont wel ‘de mitrailleur’.³⁶⁸ Maar toen hij eenmaal de slag te pakken had, genoot hij van het geluid van het zachte, melodieuze tikken op de kleine piano van de ziel, zoals Achterberg de schrijfmachine heeft genoemd.

Bij Pont leerde hij ritmisch typen op de muziek van Victor Silvester.³⁶⁹ Tussen de tafels met schrijfmachines door liep juffrouw Janssen, een mooie, volslanke vrouw met blond opgestoken haar. Ze deed Jan een beetje aan Ingrid Bergman denken. Juffrouw Janssen keek over zijn schouder mee, terwijl de Duitse soldaten door de Breestraat marcheerden. Het geruis van de typemachines werd alleen onderbroken door het harde klakken van de laarzen op de straatstenen.

Bomen stonden als donkere gordijnen

Jan droomde ervan om een meisje te hebben, maar hij had geen idee hoe hij dat moest aanpakken. Lien uit *De walgvogel* is een gedroomd meisje, waarin Wolkers zijn herinneringen aan een aantal verschillende vriendinnetjes heeft laten samenkomen.³⁷⁰ Een van zijn vroegste vriendinnetjes heette echt Lien: Lien van der Steen, een katholiek meisje met ravenzwart haar en amberkleurige ogen uit een groot, warm Leids gezin. Ze was een jaar jonger dan hij.³⁷¹

In *De walgvogel* koopt de jonge, vrijgevochten held, die kunstenaar wil worden, op de Korenbeurs een grote spiegel en bevestigt die aan de wand van zijn zolderkamer. Een beetje schuin naar voren, zodat hij vanuit zijn bed het hele slagveld van lakens en lichamen kan overzien. Wolkers' alter ego ging met Lien een spiegelgevecht aan. 'Ze vond de spiegel erg mooi omdat hij het kamertje veel groter maakte en ze had niet de minste argwaan toen we, na een te snel en slordig gemaakte houtskoolschets, naakt en hijgend tussen de lakens schoven, die door het wilde gevrij al gauw onder ons lagen.'³⁷²

Maar zover is het tussen Jan en Lien van der Steen niet gekomen. Integendeel. 'Hij heeft nooit iets bij mij geprobeerd,' herinnert Lien zich meer dan zeventig jaar later. 'Dat durfde hij helemaal niet.'

Begin 1942 ontmoetten Jan en Lien elkaar in de duinen bij Wassenaar. 'In de oorlog was niet veel te beleven,' zegt Lien. 'Samen met een vriendinnetje, Hannie Boogers, ging ik wandelen in de duinen. Toen we omkeerden, liepen er twee jongens achter ons: Krijn van den Bergh en Jan Wolkers. We raakten in gesprek. En ik maakte een afspraakje met Jan.'

In *Werkkleding* drukte Wolkers een foto af waarop hij als zestienjarige jongen in het duinzand ligt met twee vrienden. Links op de foto Wim de Kler, rechts Krijn van den Bergh. Achter op het origineel staat: 'Tweede Pinksterdag 1942. In Duinrell. Genomen door Lien.'

Het bijschrift in *Werkkleding*: 'Van die Lien zeiden mijn twee

vrienden, die hier achter me in het duinzand liggen, dat ze zo scheel was als de pieten met haar gele uile-ogen. Maar ik kon mijn ogen niet geloven. Ik vond dat armoedige mormeltje uit een van de Leidse volksbuurten een schoonheid.³⁷³

In werkelijkheid, zo blijkt uit een foto van Lien op zestienjarige leeftijd, was ze een knap meisje. Er mankeerde niets aan haar ogen. Arm was ze evenmin. Haar vader was een succesvolle Leidse aannemer, met een grote werkplaats op het Levendaal waar het gezin boven woonde. Jan was *zelf* een armoedig mormel.

In *De walgvogel* houdt Wolkers' alter ego op de door Lien genomen foto in Duinrell een uit een nest geroofd zilvermeeuwenei uit de door de Duitsers met drie rijen prikkeldraad afgezette duinen triomfantelijk in zijn hand.³⁷⁴ Op de foto die Lien van der Steen nam is geen ei te zien. Die is zo onscherp dat een van de vrienden zegt dat ze 'zo'n groepsfoto in het vervolg beter door een passerende blinde konden laten nemen'.³⁷⁵

Toch beweert Wolkers in *Een oceaan van hoop*, de interviewserie waarin hij zijn herinneringen aan de oorlog heeft verteld, dat die eierenroof wel degelijk heeft plaatsgevonden. Zijn vrienden hadden in een beschermd duingebied ieder een meeuwenei geroofd en in hun broekzak gedaan. Maar Jan had zijn meeuwenei onder zijn oksel verstoppt. De meeuwen krijsten zo toen hun nesten werden leeggeroofd dat de jongens werden gesnapt door een boswachter. Omdat ze ontkenden eieren te hebben gestolen, moesten ze van de boswachter op hun dijen slaan – zodat ze de eieren stuksloegen en het struif hun zakken vulde. Alleen het ei in Jans oksel bleef heel.³⁷⁶

Een paar dagen na hun ontmoeting in de duinen zagen Jan en Lien elkaar om twaalf uur 's middags bij de klok aan de ingang van de Leidse Hout. 'Jan was precies op tijd,' zegt Lien van der Steen. 'Hij had een stuk bruine borstplaat bij zich waar in witte letters op stond: *I love you*. Ik zou willen dat ik het bewaard had, maar het was oorlog, dus ik heb het achter elkaar opgegeten.'

De hele verdere middag hebben ze zitten kletsen in het theehuis in de Leidse Hout. 'Ik vond Jan heel aardig, maar eigenlijk

ook een saaie knul,' zegt Lien. 'Hij was heel ernstig. Ik ben juist heel levendig. Vrolijk. Dat had misschien wel te maken met onze achtergrond. Hij kwam uit een streng gereformeerd gezin van elf kinderen. Ik uit een zachtmoedig katholiek gezin van elf kinderen. Hij was de derde, ik de tiende.'

Opmerkelijk genoeg voelde Jan, bij alle weerzin die hij tegen het geloof zijns vaders voelde, zich vaak gedwongen om op zondag naar de kerk te gaan. 'Ik weet nog,' zegt Lien, 'dat hij om halfvier op zondagmiddag naar een dienst ging in het huiskamerkerkje op de Nieuwe Rijn 76 in Leiden. Ik zei dan: "Joh, ga niet." Maar dat deed hij wel. Misschien ging een aantal van zijn zusters daarheen en was hij bang gemist te worden. Hij dorst niet *niet* te gaan.'

Lien was niet echt verliefd. 'Maar we konden wel heerlijk kletsen. Hij had als jongen al zo'n bijzondere stem. En mooie staalblauwe ogen. We hebben heel veel gewandeld samen, door Leiden en in het bos van Poelgeest. We zaten vaak bij de lunchroom van het grote warenhuis v&d.'

Toen ze eens samen stonden te schuilen in het portiek van v&d aan de Aalmarkt liet Jan Lien allemaal tekeningen zien. 'Die tekeningen had hij gemaakt tegen de Duitsers. Hij was heel fel tegen de NSB'ers en stond daar opgewonden over te praten. Toen ging er schuin boven ons een raam open. Iemand zei: "Ik zou die tekeningen maar snel wegdoen, want ik kan je zo aangeven." We zijn toen snel weggelopen. Later hoorden we dat die man een NSB'er was.'

Als ze uitgewandeld waren, stonden ze soms nog lang na te praten onder het licht van een lantaarn. 'Dan moest hij eigenlijk alweer weg zijn. "Nou ga ik!" zei hij dan plotseling. Hij gaf me een kusje op mijn wang – en weg was hij.'

Verder dan een kusje op de wang ging het niet. 'Onze verkeerig heeft een maand of acht geduurd,' zegt Lien. 'Het is langzaam gedoofd. We spraken op een gegeven moment niet meer af.'³⁷⁷

In het begin van de jaren negentig liep Wolkers over de Haarlemmerstraat in Leiden. Ineens was er een vrouw uit een snoepwinkel gekomen en had hem aangesproken. 'Herken je me niet,' had ze gezegd. 'Ik ben Lientje.'

‘Ja, je bent het,’ zei Wolkers. ‘Ik zie het aan je ogen.’³⁷⁸

In 1943 ontmoette Jan in Leiden een ander meisje. Haar naam en adres staan nog in jongenshandschrift op haar pasfoto geschreven in Wolkers’ persoonlijke archief:

Anneliese Steenvoorden
Heerenweg 51
Noordwijk aan Zee

‘Mijn eerste meisje,’ noemde Wolkers haar in *Werkkleding*. ‘Ik heb wat op haar staan wachten bij de tramhalte tot ze met haar schooltas op haar heup nog voor de tram stilstond sierlijk op de vluchtheuvel sprong.’³⁷⁹

Op een keer hadden ze daar afgesproken, maar verscheen ze niet. Dan zit ze misschien in de volgende tram, dacht hij. Of die daarna. Ik zal me wel vergist hebben. Dus stond hij er de volgende dag op hetzelfde uur om opnieuw een paar uur op haar te wachten. Zo verliefd was hij. Op een avond zag hij haar bij toeval terug. Hij was kwaad dat ze niet was komen opdagen. ‘En dan zegt ze achteloos, met die mooie blauwe ogen van d’r: “Ik kon niet, want ik moest mijn moeder helpen.”’³⁸⁰

Anneliese – geboren op 21 februari 1928, ze was tweeënhalf jaar jonger dan Jan – was een dochter van de katholieke bollenkweker L.J. Steenvoorden in Noordwijk. Haar volledige namen waren Johanna Maria, thuis werd ze Annie genoemd, en door Jan dus Anneliese. Haar ouders zagen niet veel in de gereformeerde jongen. Twee geloven sliepen niet op één kussen.

Haar ouderlijk huis nam Wolkers als model voor het huis van Lien in *De walvogel*. ‘Een paar weken lang ging ik bijna iedere dag met de tram naar Noordwijk. Als we langs dat alleenstaande huis met het gele tegeltableau waarop in blauwe letters HUIZE LIEN stond reden, probeerde ik naar binnen te kijken om een glimp van haar op te vangen.’³⁸¹

Op de gevel van Heerenweg 51 stond ‘Lini’, naar een oudere zus van Annie. De tram stopte er voor de deur.³⁸²

Anneliese ging naar de ‘MULO voor R.K. Jonge juffrouwen’ aan de Leidse Haarlemmerstraat. Misschien heeft Jan haar op straat ontmoet, toen hij van de tramhalte naar school liep. Of ontmoette hij haar bij de lessen voor het typediploma bij Instituut Pont. ‘In het begin dacht ik dat ze me net als de anderen alleen maar gek vond,’ schreef Wolkers in *Terug naar Oegstgeest*. ‘Maar als ik terugkeek raakten we allebei zo in verwarring dat ik haar een keer na de les stotterend vroeg of ik haar naar huis mocht brengen.’³⁸³

Zou het Anneliese geweest zijn met wie Jan afspraak om naar de ruïne van Warmond te gaan en de romantische, vervallen toren te beklimmen? ‘Met trillende hand hielp ik haar galant uit de tram en onwennig en weinig spraakzaam liepen we naast elkaar naar Warmond. Als mijn hand onder het lopen tegen de hare kwam schoven we allebei een beetje uit elkaar, maar toen ik haar bij de ruïne in de nis liet kijken met bruine botten en schedels van de geruimde graven van het kerkhof, sloeg ze ineens haar arm om mijn middel.’³⁸⁴

Tussen Jan en Anneliese raakte het echt ‘aan’. Zij wisselden pasfoto’s uit, die ze ieder bij zich droegen. Die van haar is helemaal vaag geworden. En die van hem is meer dan zeventig jaar bewaard gebleven in de familie van Anneliese. Op de pasfoto draagt hij zijn nette overjas en kijkt onvervaard de camera in. Jan schreef ook een gedicht voor haar, dat hij keurig uittikte. Het heet ‘Zomer’:

De zon schijnt door het lover,
Oneindig is ’t verschiet.
Ginds bloeit de lis en koekoeksbloem,
’t Is Zomer, waar men ziet.

Op ’t land staan schoven, blinkend geel,
Van koren, wondermooi,
En uit de polder zweven aan,
Geuren van rijpend hooi.

Wat is de Zomer prachtig, schoon,
Van bloem en kleurenpracht,
Van rijpend ooft en vlinderspel,
Tot eer van scheppers macht.

Hij ondertekende zijn gedicht met: 'J.H. Wolkers jr. Oegstgeest, 21 juni 1943.'³⁸⁵ Naast de traditionele vorm en het onderwerp, Jan oefende zijn hand op verschillende rijmende verzen over de seizoenen, valt vooral de laatste regel van het gedicht op: 'Tot eer van scheppers macht'. In het gedicht voor zijn meisje prees hij, al was zijn geloof aan het wankelen gebracht, de pracht van de zomer onverminderd als een bewijs van de kracht van God.

En dan was er nog de nacht die Jan en Anneliese, samen met Wim en een ander meisje, 'Ploon'³⁸⁶ geheten, doorbrachten onder het plankier van de muziektent in de Leidse Hout. In Jans schetsboek, waarin hij in 1943 en 1944 de omgeving van Oud-Poelgeest en de Leidse Hout vastlegde, zit nog een gesigioneerde en gedateerde potloodtekening van de muziektent. Het was een houten gebouwtje met een hoog, open podium boven op een gesloten souterrain. Zeven stevige balken schraagden een puntdak, belegd met zinken dakplaatjes.³⁸⁷

Jan en Wim hadden aan hun ouders verteld dat ze samen in het bos van Poelgeest zouden slapen 'om de reigerkolonie te bestuderen'.³⁸⁸ Jans ouders vonden het goed, wonderbaarlijk genoeg. Ze gaven de jongens zelfs dekens mee. De meisjes hadden hun ouders verteld dat ze bij elkaar sliepen – maar gingen met de jongens mee naar de Leidse Hout.

'Ik klom de muziektent in,' schreef Wolkers in *De walgvogel*, 'en zag dat het luik open was naar de ruimte onder het plankier. Er stonden allemaal houten muziekstandaards en opklapstoeltjes in het halfduister. Op de grond lagen vellen muziekpapier. Ik zei tegen Lien dat we hier maar de nacht in door moesten brengen en dat ik stro ging halen uit het Zwitserse huisje in het hertenkamp. [...] Toen daalden we af in dat harmonieorkestssouterrain, lieten het luik achter ons open omdat het anders te benauwd was, en

gingen omdat we te moe waren om te vrijen meteen in elkaars armen liggen slapen.’³⁸⁹

De jongens hebben daar de hele nacht met de meisjes in het stro gelegen. ‘Ik heb ze met geen vinger aangeraakt,’ herinnerde Wolkers zich. ‘Ik heb geen rok opgeschort. Ik was er meer aan toe om een maanwandeling te gaan maken of gedichten te gaan lezen, dan een potje te gaan neuken.’³⁹⁰

De volgende ochtend kwam het dubbelbedrog uit. Volgens Wolkers was het gehele politiekorps van Oegstgeest, niet meer dan een handvol agenten, naar hen op zoek geweest. De meisjes zouden zijn opgepakt en verhoord, maar die konden verklaren dat er niets onoorbaars was gebeurd. Tijdens de Hongerwinter heeft Jan het hart uit een balk in het souterrain gezaagd, waarin hij hun beider namen had gekerfd.

Als herinnering aan de nacht met Anneliese heeft Jan nog een lang gedicht voor haar geschreven, verlucht met aquarellen. Het gedicht is niet bewaard gebleven, maar Wolkers wist er nog een enkele regel uit te citeren: ‘Bomen stonden als donkere gordijnen...’ Wolkers heeft het later altijd jammer gevonden dat hij het gedicht niet meer had.³⁹¹

Na de nacht in de muziektent werd het Anneliese verboden nog langer met Jan om te gaan. ‘Later,’ schreef Wolkers in *Terug naar Oegstgeest*, ‘hoorde ik dat ze met Duitsers omging en toen ik haar in 1944 weer tegenkwam en haar vroeg of dat waar was, zei ze, en haar stem klonk wraakzuchtig en verwijtend: “Als je eens wist wat die met me doen.”’³⁹²

In een brief aan Wim van twee jaar later, 21 januari 1946, schreef Jan dat hij de gebeurtenissen nog niet was vergeten: ‘Ik moest denken aan Anneliese en die nacht: “Maakt der ziele zinnen dronken, van der goden lichte vreugd.”’³⁹³ Een paar dagen geleden stapte ik op Ploon af, en vroeg hoe ze het maakte, Anneliese. Ze zei: ze wist het niet want ze was geen vriendin meer met haar, omdat ze dingen deed die niet door de beugel konden. Het was of ik een klap in mijn gezicht kreeg. Ik heb niet verder gevraagd, en ben maar gauw doorgelopen. Ik voelde me net als iemand die in zijn

jongensjaren iets in de grond heeft gestopt omdat het te mooi was voor de werkelijkheid, een stukje geglazuurd steen of een knikker, en die na jaren het zich herinnert en gaat graven en ziet dat het verkleurd is en beschimmeld, en dat het eigenlijk misschien in werkelijkheid niet zo mooi geweest is, maar dat hij het zich mooi gedroomd heeft, en het daarom niet op had moeten graven, maar het is gebeurd.³⁹⁴

De verwarring die zijn verlangen teweegbracht was groot. Zijn ouders joegen hun puberende zoon, geheel in overeenstemming met de gereformeerde moraal, angst aan voor wat er allemaal zou kunnen gebeuren als hij zich zou overgeven aan seksuele handelingen of zich tot zelfbevlekking zou verlagen. ‘Mijn vader vroeg in die tijd waarom ik zoveel zakdoeken in de dakgoot gooide, en mijn moeder wilde er nog iets bijvoegen maar ze bleef halverwege steken. Ze durfden er niet regelrecht naar te vragen, zodat ik niet eens zeker wist of ze er iets van begrepen, of dat ze inderdaad geloofden dat die zakdoeken zomaar naar beneden vielen als ik buiten het raam hangend mijn neus snoot.’³⁹⁵

Zijn vader had Jan het bekende voorlichtingsboekje *Stomme zonden* van de orthodox protestantse schrijfster Johanna Breevoort toegeschoven. ‘Daarin stond dat het een duivelse zonde was om eens lekker aan je lul te trekken.’³⁹⁶ In *Stomme zonden. Een waarschuwend woord voor onze jongelieden* wordt onanie een duivelse handeling genoemd, die onherroepelijk zou leiden tot hersenverwaking. Breevoort beriep zich op Genesis 38:9-10 waar de zonde van Onan door God met de dood wordt bestraft. ‘Dat zaad te verspillen is vuil moedwil. Het verlies van één ons zaad verzwakt het lichaam meer dan het verlies van veertig ons bloed.’³⁹⁷

‘En daar werd ik zo treurig van,’ schreef Wolkers in *De walgvogel*, ‘ook al stelde ik me de schrijfster, als enig verweer dat ik had, voor als die vrouw uit dat mopje die de hele dag met een grote gele komkommer in haar kut zit omdat ze de neukpoeder in plaats van de schijtpoeder heeft ingenomen.’³⁹⁸

In de roman zingt oom Hendrik een rijmpje, waarin de spot met Breevoort wordt gedreven:

Dames en heren,
Het liefst zou ik me bekeren,
Om aan de hemelpoort,
Voor Johanna Breevoort,
Tot in der eeuwigheid te onaneren.³⁹⁹

Jan vroeg Jacques de Vink, met wie hij goed kon praten over kunst en politiek en die hij meer en meer vertrouwde, weleens om ‘inlichtingen over het seksuele leven’. De Vink stelde hem gerust. ‘Hij begreep wel waar de schoen wong en zei: “Weet je wat ze op alle treinwagons met grote letters moesten zetten? Onaneert!”⁴⁰⁰

De poorten der hel

Naarmate de oorlog vorderde, viel er een maatschappelijke druk van de familie Wolkers af. ‘Wij waren nu niet meer de enigen die berooid en vogelvrij verklaard waren. De armoede werd een beetje gelijkjer verdeeld, want ook mensen uit het park namen op den duur hout mee dat langs de weg lag. Mijn zuster kwam een keer opgewonden en triomfantelijk thuis en vertelde dat ze met eigen ogen gezien had dat mevrouw Meeuwssen een aardappel had opge-raapt die van de groentekar gevallen was. We waren niet langer de zigeuners van het dorp.’⁴⁰¹

Hoewel de economische omstandigheden in het begin van de oorlog kortstondig verbeterden, werd in 1941 de situatie nijpender. De Duitsers versterkten hun greep op het dagelijks leven. Aan de overkant van de straat, bij de garage, was het een komen en gaan van soldaten, in jeeps en op paarden.

In de zomer van 1940 was er twee huizen verder in de Deutzstraat, op nummer 13, een echtpaar komen wonen: de heer en mevrouw Segaar. Paul Segaar, oorspronkelijk onderofficier bij de opbouw dienst in Zeist, had geweigerd voor zijn werk een Duitse

verklaring te tekenen. Hij was daarop ontslagen, verhuisde naar Oegstgeest en raakte daar al in de zomer betrokken bij het prille verzet.⁴⁰² Segaar nam een onderduiker in huis, terwijl zijn jonge vrouw net zwanger was. Op 2 januari 1941 werd hij verraden en gearresteerd door de Sicherheitspolizei.⁴⁰³

Anderhalve maand eerder waren, op last van de Duitse rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart, Joden in het hele land uitgesloten van openbare beroepen. Op 26 november 1940 hield professor Cleveringa in het Academiegebouw aan het Rapenburg in Leiden een vlamme rede om te protesteren tegen het ontslag van zijn Joodse collega's.⁴⁰⁴ De rede van Cleveringa was gevolgd door aanhoudend applaus. Daarna was, terwijl veel van de studenten de tranen over de wangen waren gestroomd, het Wilhelmus gezongen. De rede was diezelfde avond nog vele malen overgetypt en verspreid door de stad. De volgende dag werd Cleveringa, toen hij terugkeerde van zijn werk, voor de deur van zijn huis aan de Rijnsburgerweg gearresteerd.

Aan het gezin Wolkers gingen gebeurtenissen als deze niet onopgemerkt voorbij. Iedereen was erop gebrand om nieuws zo snel mogelijk te horen en door te vertellen. En toen luisteren naar de radio werd verboden verstopte vader Wolkers het apparaat en luisterde in het geheim verder. De Duitse maatregelen tegen de Joden werden door hem verafschuwde. Hij had als diepgelovige christen, die in de Amsterdamse Jodenbuurt was opgegroeid, een grote bewondering voor ze. Als hij een Jood langs zag lopen, zei hij: 'Daar gaat er een van het oude volk.'⁴⁰⁵ Dan keek hij die bewonderend na.

Vader Wolkers bad voor de Joden toen de berichten binnensijpelden over de verschrikkingen die hun in Duitsland werden aangedaan, 'of God ze wilde beschermen tegen het beest uit de afgrond, want dat hij zijn volk toch ook eens onder Mozes droogvoets uit het diensthuis, uit Egypteland uitgeleid had'.⁴⁰⁶

Toen later in de oorlog Joden een ster moesten gaan dragen, zag Jan dat naïef genoeg als iets moois. Als iets waar ze trots op konden zijn: een ster die helder straalde. Hij vond het prachtig,

die ster. En pas later drong de ware betekenis tot hem door en het stigmatiserende effect.⁴⁰⁷

Vader en moeder Wolkers namen korte tijd een Joodse onderduikster in huis. Die vrouw was zo wanhopig dat ze opgesloten zat, dat ze even op het balkon aan de achterkant was gaan staan om van de herfstzon te genieten. Buurvrouw Van Dijk, die zich had aangesloten bij de NSB, had haar gezien en liet dat merken. Toen moest die vrouw dezelfde avond nog weg. Wrang genoeg is zij op haar nieuwe onderduikadres opgepakt en weggevoerd, terwijl er bij de familie Wolkers nooit een inval is geweest.⁴⁰⁸

De oorlog bleef strepen aan de hemel trekken. Men luisterde gespannen naar het geronk van de Engelse vliegtuigen. Soms werd er door de Duitsers op gevuurd. Al op 27 juni 1940 was er een Blenheim boven Oegstgeest neergehaald door de Duitsers. De drie Engelse bemanningsleden, T.C. Jordan, J.W. Needham en commandant A.R. Wales, kwamen daarbij om het leven. Ze werden begraven bij het Groene Kerkje aan de rand van het dorp.⁴⁰⁹

In de zomer van 1941 klom het hele gezin Wolkers avonden achtereen op het talud van de nabijgelegen grote weg om de Engelse vliegtuigen te zien overkomen, die Duitsland gingen bombarderen. 'Dat was een adembenemend iets,' herinnerde Wolkers zich vijftig jaar na de bevrijding. 'Alsof je aan een oceaan van hoop stond. De hemel, waar ze uit kwamen, en de aarde eronder, dat werd één geheel. Dat stroomde zo naar je toe. Het gaf ons een machtig gevoel van vrijheid.'⁴¹⁰

Gerrit was daar niet bij. Die was in de zomer vertrokken naar Frankrijk omdat, zo heeft Wolkers altijd verteld, zijn broer vanaf de kust van Bretagne naar Engeland wilde vluchten. Er is nog een aantal van de briefkaarten bewaard gebleven die Gerrit uit het Bretonse plaatsje Lorient naar huis stuurde. Voor de verjaardag van vader Wolkers én Jan op 26 oktober 1941 stuurde hij een kaart met de afbeelding van een roze roos: 'Lieve Allemaal, Hartelijk gefeliciteerd met de verjaardag van vader en Jan. En ik hoop dat jullie een gezellige dag zult hebben. Ik zal de hele dag aan jullie denken. Dag Schatten. Duizend Zoenen!!! van Gerrit'.⁴¹¹

In een van de kaartjes beloofde Gerrit zijn kleine zusjes Anneliesje en Lydia Beatrix Irene – die was geboren op 7 juni 1941 en vernoemd naar twee prinsessen van Oranje – een schitterende pop mee te nemen als hij weer terugkwam. ‘Ik hoop maar dat ik gauw verlof krijg dan zal ik jullie knuffelen.’

De term ‘verlof’ doet echter vermoeden dat Gerrit niet in Frankrijk was om te vluchten, al kan hij daar plannen voor hebben gemaakt. Een andere kaart waarin hetzelfde woord valt, benadrukt dat nog eens: ‘Lieve ouders, Een van de jongens hier gaat plotseling met ziekteverlof en daar ik geen tijd meer had om een brief te schrijven stuur ik maar een ansicht. [...] Met mij gaat het best. Ik hoop maar dat U allen gespaard zult blijven voor die ziekte waar U van schreef. Dag schatten!!!!’⁴¹²

Het is het meest waarschijnlijk dat Gerrit samen met een aantal andere jongens uit de buurt aan de Franse kust tewerk is gesteld. Dat hij, om geld te verdienen voor zijn ouders, broers en zusters, heeft gewerkt aan de Atlantikwall. In Lorient was een grote haven voor Duitse duikboten.

Gevlucht is Gerrit in elk geval niet. In een kaartje van zondag 23 november 1941 schreef hij: ‘Lieve ouders, broers en zusters. Nu zijn het nog brieven en ansichten die ik stuur, maar eerdaags hoop ik bij leven en welzijn zelf thuis te komen. Wat zal dat een geweldig moment zijn als ik weer voor het eerst de kamer binnen stap. Dag lieve Anneliesje, ik kom weer gauw thuis hoor, huil maar niet. Dag schatten!’⁴¹³

In september 1941 had vader Wolkers zijn winkel definitief moeten sluiten. Zijn voorraden waren grotendeels op, de klanten kwamen niet meer en de bestellingen van de Duitsers stokten eveneens. Hij zag zich gedwongen een baan te zoeken om zijn gezin te onderhouden. Inclusief zijn oudste, afwezige zoon telde dat inmiddels negen kinderen.

In *Terug naar Oegstgeest* schreef Wolkers dat zijn vader al in de winter van 1940 een baantje aan had moeten nemen op een steenfabriek. ‘Hij had vaak nachtdienst en toen ik hem op een avond in de eerste oorlogswinter een pannetje erwtensoep kwam brengen,

had hij een wollen das om zijn hoofd en zat het ijs aan zijn wenkbrauwen en snor. Het vocht dat uit zijn tranende ogen kwam was bevroren op zijn wangen. Zo liep hij over de ovens in de snijdende oostenwind die door het open latwerk van de fabriek loeide. “Van onderen verbrand je en van boven bevries je,” zei hij. Als hij een stookgat in de vloer openmaakte om er kolen in te gooien verlichtte de vuurgloed hem en viel zijn schaduw groot op de wanden. En dan doofde ineens alles weer in een vonkenregen als hij een grote kit erin omkeerde, zodat de spreuk uit het martelarenboek: “De poorten der hel zullen mijn gemeente niet overweldigen” wel op hem van toepassing leek.⁴⁴

Nergens heeft Wolkers een woord gewijd aan wat zijn vader na september 1941 verder nog heeft gedaan om met zijn gezin de oorlog door te komen. Dat staat wel in een rapport van de politieke rekerchedienst in Leiden, dat op 20 maart 1946 werd opgesteld nadat er tegen vader Wolkers op 22 januari 1946 aangifte was gedaan door een tuinman uit Oegstgeest, een zekere heer M. Dijkema.

‘Ik kan van de heer Wolkers niet anders zeggen,’ verklaarde deze Dijkema, ‘dan dat hij voor de Duitsers gewerkt heeft. Of hij daartoe gedwongen is geweest of dat hij dit vrijwillig gedaan heeft, weet ik niet. Alleen weet ik dat hij, die nu voor de Marine Radiodienst werkzaam is, in dezelfde gebouwen gewerkt heeft voor de Duitsers. Dit lijkt mij niet in den haak.’ Dijkema voegde daar wel aan toe: ‘Ik kan niet zeggen dat Wolkers Duitse sympathieën heeft gehad, of dat hij ooit propaganda gemaakt heeft voor het nationaal-socialisme.’

Een getuige, de gemeenteopzichter Albert Jacob Pieter Bakkers, verklaarde in het rapport dat Jan Hendrik Wolkers korte tijd in dienst was geweest van de gemeente Oegstgeest, maar dat hij nooit had gehoord ‘dat Wolkers sympathieën had voor het nationaal-socialisme of N.S.B. gezind was’.

Vader Wolkers heeft tijdens het verhoor toegegeven dat hij voor de Duitsers had gewerkt. Nadat hij zijn winkel had moeten sluiten was hij naar het Burgerlijk Armbestuur gegaan om onder-

steuning te krijgen. ‘Hier werd mij verteld dat er werk genoeg was,’ verklaarde hij. ‘Ik kon voor de weermacht werken en had dus geen ondersteuning meer nodig. Wie dit mij vertelde weet ik niet meer. Ik ben hierop in gegaan, omdat de verdiensten er goed waren, zodat ik mijn gezin te eten kon geven. Ook behoefde ik niet bang meer te zijn dat ik naar Duitsland gestuurd zou worden.’⁴¹⁵

De verklaring van vader Wolkers maakt nog aannemelijker dat Gerrit in 1941, precies op het moment dat hij zijn zaak sloot en zich tot de gemeente Oegstgeest wendde, naar Frankrijk is gegaan om tewerk te worden gesteld.

Van december 1941 tot december 1943 werkte vader Wolkers zelf bij het Marine Artillerie Zeugamt, een groot, plomp gebouw dat de Organisation Todt aan de Haarlemmerstraatweg in Oegstgeest had neergezet. In de gigantische hal van het gebouw hadden de Duitsers een onderhoudsbedrijf voor zwaar spoorweggeschut gevestigd. Later werd het gebouw ‘Marine Bekleidungs-lager’ genoemd en gebruikt voor de opslag van onderdelen van V2’s, die met vrachtwagens vanaf het Leidse station werden aangeleverd. Vanwege de opslag van wapens vormde het gebouw aan het einde van de oorlog een doelwit van Engelse bommenwerpers.⁴¹⁶

Nadat de Duitsers het Bekleidungs-lager louter als opslag waren gaan gebruiken, bleef vader Wolkers er werken als bewaker. ‘Van December 1943 tot aan de bevrijding ben ik voor de gemeente werkzaam geweest. Na de bevrijding werd ik met de overige bewakers overgenomen in dienst van de Marine Radiodienst.’

De Leidse politieagent die het rapport opstelde, noteerde tot slot: ‘De burens van Wolkers verklaren dat hij aangeschreven staat als een goed Nederlander. Wel is van hem algemeen bekend dat hij voor de Duitse weermacht gewerkt heeft. En dat Jan Hendrik Wolkers, geboren 26 oktober 1890 te Amsterdam, van beroep waker, wonende Deutzstraat 7 te Oegstgeest, niet voorkomt in de inbeslaggenomen kartotheek der leden-N.S.B. te Leiden aanwezig, en dat mij ten zijnen nadele geen feiten bekend zijn geworden die ervan getuigen dat hij zich op politiek gebied misdragen zou hebben.’

Het rapport is gezien en beoordeeld, getuige de rode markeringen in de tekst. Eronder staat getypt: ‘Geen nader onderzoek. Ge-seponeerd 30.5.47.’⁴¹⁷

Wolkers liet in zijn romans en verhalen louter het beeld van zijn vader bestaan die de vliegtuigen van de Luftwaffe uit de lucht bad en die weigerde te werken voor de Duitse bezetters omdat er bloed aan hun handen kleefde. Maar over zijn vaders werk voor de Wehrmacht zweeg hij. De journalist Cees van Hoore bracht in 2004 het rechercherapport over vader Wolkers naar buiten. En hij confronteerde diens zoon met de inhoud. Wolkers reageerde gelaten: ‘Natuurlijk wist ik dit wel. Maar ik zat toen ondergedoken zodat ik het niet van nabij heb meegemaakt. Er is zoveel dat niet in mijn werk terecht is gekomen.’⁴¹⁸

In het interview met Van Hoore ontkende hij dat hij zich schaamde. Zijn antwoorden waren vaag en ontwijkend. Jan was pas ondergedoken in de herfst van 1943, toen zijn vader al een tijd voor de Wehrmacht werkte. Maar daar liet Wolkers het niet bij. Hij draaide de zaak nog eens om: ‘Mijn vader heeft daar bij die Duitsers nog wapens gestolen. Dan ging hij zogenaamd gras voor de konijnen plukken en in de zak waarin hij dat gras deed, verstopte hij wapens. We hebben daar nog een klewang aan overgehouden. Die hing bij ons thuis aan de muur.’⁴¹⁹

De passage in *Terug naar Oegstgeest* over het werk van vader op de steenfabriek krijgt in het licht van het rapport van de recherche een wrange bijmaak. Wolkers vertelde als jongen zijn vader te hebben getekend op een berg van vuur, terwijl die zijn armen spreidde als een martelaar. ‘Toen ik die de volgende dag gemaakt had en aan hem liet zien, dacht hij dat het Christus was die dood en hel overwint. Want hij zei: “Ja, hij overwint die sterke held.” En toen heb ik het hem maar niet uitgelegd.’⁴²⁰

Een held was vader Wolkers niet, maar ook geen landverrader. Wel een vader die onder zeer benarde oorlogsomstandigheden alles deed wat hij kon om zijn schare kinderen te voeden.

Distributiekantoor

Na een tijd de tuinen te zijn afgegaan, zegde Jan zijn baantje op. De ‘ouwe’ was teleurgesteld, maar vond dat Jan altijd zijn best had gedaan en dat een mens vrij was om te gaan en staan waar hij verkoos. Voor zes gulden in de week – weer een gulden meer dan hij als tuinjongen verdiende – kon Jan aan de slag in een lijstenmakerij annex kunsthandel in Leiden. Dat werk lag vanwege zijn opleiding aan de Avondtekenschool ook veel meer voor de hand. Jan droomde ervan om zijn werk in de etalage van een kunsthandel te zien liggen. ‘Lafleur’ wordt de zaak genoemd in *Terug naar Oegstgeest*. Het is niet ondenkbaar dat de firma Driessen op de Botermarkt in Leiden – aan de overkant van de Nieuwe Rijn – daarvoor model heeft gestaan.

Het staat in elk geval vast dat Jan daar tijdens de oorlog twee aquarellen van zijn hand in commissie heeft gegeven. Erik van Poelgeest staat in *Kort Amerikaans* te kijken naar drie door hem gemaakte schilderijen in de etalage van een kunsthandel aan de Botermarkt: twee stadsgezichten en een duinlandschap met in de verte de koepel van het Kurhaus.

‘Hij liep naar de deur en keek de winkel binnen. De eigenaar stond over de toonbank geleund en bladerde in een boek. Toen hij Erik zag trok hij droeve plooiën van zijn mondhoeken naar zijn kin en schudde langzaam met zijn hoofd.

Hij heeft ze natuurlijk al verkocht, dacht Erik, de portiek uitlopend. Hij wacht tot ik het vergeten ben en dan levert hij ze af. Maar ik blijf elke dag komen. Hij bedacht nu hoe stom het was dat hij geen bewijs gevraagd had en geen duidelijke afspraak had gemaakt over de prijs.⁷⁴²¹

Toen Wolkers in 1979 *Kort Amerikaans* ingrijpend herschreef, liet hij Eric – inmiddels geschreven met een c – tegen het einde van de roman opnieuw langs de kunsthandel aan de Botermarkt lopen. Er zijn kranten voor de ramen geplakt. Het naambordje was van de deur geschroefd.

“De grootste kunstroof aller tijden,” mompelde hij. “Drie

landschappen van Eric van Poelgeest spoorloos verdwenen.”⁴²²

De vrees van Wolkers' alter ego is uitgekomen. In 1983 kreeg Wolkers een brief van een zekere meneer Hurkmans uit Amerika, die hem meldde in 1945 of 1946 bij de firma Driessen aan de Leidse Botermarkt een van de gesigioneerde aquarellen te hebben gekocht voor f 35,-.

‘Al is de leugen nog zo snel, de literatuur achterhaalt haar wel,’ schreef Wolkers terug aan Hurkmans. ‘Want het wantrouwen dat door de held van *Kort Amerikaans* wordt uitgesproken ten aanzien van de kunsthandelaar bij wie hij zijn werk in commissie had gegeven, blijkt nu, na nota bene veertig jaar, volkomen gerechtvaardigd te zijn geweest. Tot 1950 heb ik in Leiden gewoond, waar ik, zoals dat hoort voor een kunstenaar die in een provinciestad woont, een nogal opvallende verschijning was. De kunsthandelaar moet beslist geweten hebben waar mijn atelier zich bevond maar hij heeft nooit de moeite genomen mij het mij toekomende honorarium, voor die tijd niet eens zo'n kinderachtig bedrag, aan te reiken. Ach, hij kon natuurlijk ook niet in de verste verte vermoeden dat verscheidene decennia later de schijnwerper nog eens op zijn laakbare gedrag gericht zou worden, en het aantal mensen dat zonder sociale controle eerlijk is, is helaas gering.’⁴²³

Als hulpje in de lijstenmakerij hield hij het niet lang uit. Niet omdat hij was gepakt bij het stelen van tubes olieverf, die hij vanaf de eerste dag in zijn zak had gestopt om zijn schilderijen mee te maken, maar omdat hij zich onmogelijk zou hebben gemaakt door de doofstomme neef van de eigenaar in de zeik te nemen. ‘Het ging erop lijken dat ik de uitdrukking “twaalf ambachten, dertien ongelukken” die mijn vader soms smalend tegen mij gebruikte, aardig in praktijk ging brengen. Want toen ik jongste bediende werd op het distributiekantoor in Oegstgeest was dat mijn derde baantje binnen een jaar.’⁴²⁴

Ter voorbereiding op de oorlog waren in de zomer van 1939 in heel Nederland distributiekantoren opgezet om in geval van voedschaarste via een systeem van stamkaarten en bonnen essentiële levensmiddelen onder de bevolking te verdelen. In augustus 1941

werden in Oegstgeest de distributiekantoren uit de omgeving ge-centraliseerd en gevestigd aan het Wilhelminapark 11. Vanaf december 1941 gaf Willem Anthonie Jozef Vroom leiding aan het kantoor. Op 14 februari 1942 noteerde Vroom over zijn Chef Afdeling Rantsoenbonnen Dick van Beek: 'Zeer goede kracht in alle opzichten, levert prima werk. Van Beek zou gaarne meer verantwoordelijk werk hebben, doch ik zou hem niet gaarne missen bij deze afdeling.'⁴²⁵

Dick van Beek was een zoon van de katholieke kruidenier in de Deutzstraat. Hij bezorgde Jan in 1942 een baantje als 'bode' op het distributiekantoor. In dat jaar stond Jan op de loonlijst voor 440 gulden, in 1943 voor 475 gulden. Als jongste administratieve bediende moest hij allerhande klusjes opknappen. Hij bracht af en toe bonnen per fiets of tram naar Leiderdorp, Warmond en Voorhout. Dat was niet ongevaarlijk. Toch is er nooit zo'n waardevol transport uit Oegstgeest overvallen.⁴²⁶

Wel zou er op de avond van 9 november 1943 – vlak nadat Jan er weer was vertrokken – door acht gewapende mannen een overval op het distributiekantoor in Oegstgeest worden gepleegd. Ze dwongen de kassier de kluis te openen en maakten 14.000 bonkaarten, 283 blanco persoonsbewijzen en 1461 zegels voor persoonsbewijzen buit.⁴²⁷ Dick van Beek was daar niet blij mee. Hij had, samen met Vroom, duizenden distributiebonnen voor onderduikers aan het verzet toegespeeld. Dat zou na de overval niet meer gaan. Van Beek wist dat de Duitsers het kantoor voortaan scherp in de gaten zouden houden.⁴²⁸

Jans werk bestond voornamelijk uit het tikken van formulieren en het uitschrijven van bonnen. 'Maar eindelijk kwam ik dan achter een schrijfmachine te zitten, alleen in een klein kamertje dat zonder deur in verbinding stond met de hal zodat kleine verdwaasde grootvaders en half analfabetische steenrode landbouwers ook bij mij terecht konden met formulieren waarvan ze niets begrepen.'⁴²⁹

Er is een aantal foto's bewaard gebleven van het personeel, waarop Jan tussen zijn collega's zit. Hij is zeventien jaar oud, heeft

een stropdas om en zijn lange haar is gekamd in een scheiding. Op een van die foto's draagt hij een jas van dikke stof die zijn zuster Tini voor hem had gemaakt, nadat hij de door hem gehate duffelse jas voorgoed had kwijtgemaakt. 'Als je die foto bekijkt uit 1943 van het gezamenlijk kantoorpersoneel,' schreef Wolkers in *Terug naar Oegstgeest*, 'gemaakt in de tuin op een koude voorjaarsdag, zodat ik niet zonder jas naar buiten kon, vraag je je inderdaad af of die jongen met dat lange haar een middeleeuwse schildknaap is die als een anachronisme tussen die nette heren en dames is terechtgekomen, of een moderne heilige die Sint Maarten nog eens dunnetjes over heeft gedaan en de onderste helft van zijn pij aan een bedelaar heeft gegeven.'⁴³⁰

Het werk beviel hem aanvankelijk uitstekend. En zijn typediploma van Pont kwam goed van pas. 'Omdat ik op het distributiekantoor werkte,' herinnerde Wolkers zich later, 'was ik omringd door een tiental zware Remingtons waartussen ik me zo rijk voelde als een fruitkweker in een veld meloenen. Omdat het meeste personeel het tienvingersysteem niet machtig was, klonk het langs de balies en in de kantoorruimtes alsof bokken op de haverkist harkerig een foxtrot probeerden te dansen, maar als ik schreef werd het amper opgemerkt.'⁴³¹

Tijdens het beantwoorden van aanvragen voor werkschoenen met houten zolen of fietsbanden van surrogaatrubber tikte Jan onopgemerkt zijn eerste verhalen uit. Griezilverhalen waren het, opgeweld uit de duistere krochten van zijn fantasie en geïnspireerd op de horrorverhalen van oom Hendrik. Het eerste ging over een schilder die zijn gestorven vrouw vlak voor de begrafenis uit de kist haalt en er zakjes zand voor in de plaats legt om haar 's nachts in zijn tussen dicht struikgewas verscholen atelier te schilderen.

'Naarmate de ontbinding van haar lichaam vordert,' schetste Wolkers het verhaal in *Terug naar Oegstgeest*, 'krijgt het portret een beklemmende gelijkenis. Op een nacht wanneer het laatste rottende vlees van het skelet druipt en de schilder uitgeput de laatste penseelstreken heeft gezet, valt hij dood neer. Als men na verloop van tijd de deur van het atelier openbreekt en het schilderij, dat

uit de verte lijkt alsof die vrouw in levenden lijve voor je staat, van dichtbij bekijkt, blijkt dat het met het rotte vlees van de vrouw geschilderd is, en dat de indruk van echt te leven gewekt wordt door de maden die het oppervlak als een huid doen bewegen.⁴³²

Een tweede jeugdverhaal heette ‘Het doodshemd’. Het ging over een gestorven man die, als een familielid dat vlak voor de begrafenis aankomt hem nog even wil zien, beroofd blijkt van zijn laatste kledingstuk. Hij ligt naakt in de kist. Een paar door de oorlog verworpen nichtjes van de dode hebben hun gestorven oom van het rokgedeelte van zijn doodshemd ontdaan om het als pronkende onderrok te kunnen gebruiken op een satanisch feest. Bij het afknippen van het doodshemd glijdt de koude schaar rakelings langs het kille geslacht van de dode oom.⁴³³

‘Het doodshemd’ was een vroege versie van Wolkers’ verhaal ‘Serpentina’s petticoat’, waarin Serpentina de lijkwade van oom Louis afknipt. In ‘Serpentina’ zit niet alleen het woord ‘serpent’, slang, maar ook de naam van Jans oudste zus ‘Tini’. Voor ‘Het doodshemd’ had Jan het evenmin ver van huis gezocht: ‘Voor die wrede furiën had ik mijn zusters als model gebruikt, timide schepselen, godvruchtig als pioenrozen, die al hysterisch krijsten als er een dode muis op de stoep lag.’⁴³⁴

En dan was er nog een derde verhaal, dat ‘De Opgezette Dierentuin’ heette en dat was geschreven uit teleurstelling en wraak nadat Jan aan boord van het schip Klein Artis was gestapt, dat in een van de grachten van Leiden lag. Van zijn vader had hij na lang zeuren een kwartje gekregen om het te bezoeken omdat er allemaal dieren op het schip te zien zouden zijn. Klein Artis was een deceptie geweest: alle dieren waren opgezet, behalve één roerloze duinhagedis. ‘Dat verhaal ging over de levende have van een dierentuin die zonder verzorging in de kooien achterblijft als de mensen in paniek de stad uit vluchten voor een bombardement.’⁴³⁵ De dieren worden kaalgegeten door zwermen mieren en verslonden door maden – het tragische lot dat uiteindelijk ook de verteller van het verhaal treft.

Helaas zijn de typoscripten van deze verhalen niet bewaard ge-

bleven. Wolkers heeft de uitgetikte vellen vernietigd toen hij net begon te publiceren omdat hij zich schaamde voor de onbeholpenheid van zijn literaire jeugdzonden.⁴³⁶ Niet vanwege zijn bizarre en morbide fantasieën of vanwege de stijl of structuur van de verhalen, maar uit gêne voor de grammaticale en spellingfouten die erin stonden.

Nooit verder dan de Morspoort

Jan leidde zichzelf beter op dan veel van zijn vrienden die na de lagere school wél naar de hbs hadden mogen gaan. Geregeld maakte hij samen met Wim diens huiswerk.⁴³⁷ Bovendien las Jan als een bezetene en begon gedichten en verhalen te schrijven. Wel was hij als de dood om als ongeletterde autodidact door de mand te vallen. Het tekent Wolkers' leven, zoals dat van meer kunstenaars van zijn generatie die hun school niet afmaakten: Karel Appel en Luciebert, G.K. van het Reve en Harry Mulisch. Multatuli heeft gezegd: 'Ik leg me toe op 't schrijven van levend hollandsch. Maar ik heb schoolgegaan.'⁴³⁸ Wolkers voegde er ironisch aan toe: 'Gelukkig heb ik weinig schoolgegaan.'⁴³⁹

Hoe onzeker Jan ook was en hoezeer hij zich ook schaamde voor zijn veronderstelde onwetendheid, toch durfde hij het aan om zijn vroegste verhalen aan zijn vrienden te laten lezen. Hij was erop gebrand te weten wat ze van zijn verhalen vonden. Jan sprak in de zomer geregeld af bij de ingang van de Leidse Hout waar de ijskar van Blanchard stond, een ijscoman met een bruinverbrand en gekerfd gezicht, die met de jongens vertrouwelijk sprak alsof hij het tegen volwassenen had.⁴⁴⁰

Naast Wim en Krijns was Jan goed bevriend met Frans van Leeuwen en Jaap Grobbe. Frans schreef en tekende, net als Jan. Tussen de schetsen uit de oorlog in Wolkers' archief zit nog een tekening waarop Frans rustig tegen een boom aan zit geleund, staand in zijn schrift op schoot. Het is een bijzondere tekening in

krijt, waarin Jan op Matisse-achtige manier experimenteerde met diepte door het gebruik van lijnen, bolletjes en streepjes.

Frans van Leeuwen stond model voor 'Paul Bondor' in *Terug naar Oegstgeest*. 'Hij had speciaal naar een boom met een gladde stam gezocht, want de eik waar hij eerst tegen had gezeten had hem pijn gedaan aan zijn luie vette rug. Hij had een panamahoed van zijn vader op. In de schaduw van de rand liep het vocht traag over zijn gezicht alsof hij gesmolten kaarsvet uitzweette. Hij had zijn knieën opgetrokken en schreef met een scherp gepunt potlood in een schoolschrift in regelmatige zinnen precies op het lijntje, verder aan het verhaal van het magere mannetje en zijn hopeloze liefde. Je zag aan hem dat het mos dat in zijn verhaal overdadig tussen de gele steentjes in het straatje groeide, met iedere regel verder woekerde.'⁴⁴¹

Jaap Grobbe stond model voor Bob Griffioen in *Terug naar Oegstgeest* en voor Piet Ranzijn in *De walgvogel*, de roman waarin Wolkers zich voorstelde hoe het was geweest als hij *wel* naar de hbs was gegaan – en later naar Indië zou zijn gezonden als soldaat. Jaap Grobbe had andere talenten dan zijn twee kunstzinnige vrienden. Hij was groot en sterk, en vluchtte tijdens de oorlog naar Frankrijk, waar hij zich aansloot bij de Maquis, het Franse verzet. Hij vocht nog in de strijd om de bevrijding van Parijs, waar hij later catch-as-catch-can is gaan doen.

Jan had een grote bewondering voor de kracht en onverschrokkenheid van Jaap Grobbe. In *De walgvogel* haalt Bob Griffioen een grap uit met een Duitser in het zwembad. 'Van de kant dook hij onder water en kwam vlak naast dat Duitse hoofd boven, want hij zwom eerder als Johnny Weissmuller dan als een rat. En hij riep uitbundig amicaal terwijl hij die mof een klap op zijn schouder gaf die kracht genoeg had om zijn sleutelbeen tussen zijn ribben te doen schieten: "Ha, die Kees! Wat verdomde leuk dat je er weer bent!" En toen schudde hij hem aan zijn ledematen in het rond zodat het water meters omhoogspatte, en legde zijn machtige poot op die natte blonde haardos en duwde dat verschrikte hoofd een meter onder water.'⁴⁴²

Vaak kwamen de vrienden bij elkaar op Jans zolderkamertje of lagen in het gras van Oud-Poelgeest om elkaar opgewonden hardop passages voor te lezen uit romans die ze bewonderden. Gerrit noemde hen 'de jongens van Max', naar hun ademloze bewondering voor de *Max Havelaar* van Multatuli.⁴⁴³ 'Die eerste hoofdstukken,' schreef Wolkers in een essay bij Multatuli's honderdste sterfdag, 'zijn zo godvergeten geestig en briljant, sarcastisch en complex, dat het leven eraf vonkt. Het is van een onthutsende genialiteit.'⁴⁴⁴

Of de jongens lazen, terwijl de vliegende fortjen over de boomtoppen scheerden, de verhalen van Edgar Allan Poe.⁴⁴⁵ In een antiquariaat had Jan een klein olijfgroen boekje van Poe gevonden, uitgegeven door de Oxford University Press: *Poems and Miscellanies*. Hij raakte totaal in de ban van de verhalen en gedichten. Het was de eerste keer dat zijn liefde voor Multatuli geduchte concurrentie kreeg.⁴⁴⁶ 'Aan Poe voelde ik me, in die naar verraad en verrotting stinkende oorlogstijd, eigenlijk nog meer verwant.'⁴⁴⁷

De verhalen van Poe overtroffen Jans eigen vroegste en van de dood vervulde spookverhalen. Ze waren olie op het vuur van zijn verbeelding. 'Ik vermoed dat zijn werk vooral zo'n greep op mij heeft gehad omdat het ontdekken ervan samenviel met mijn jongelingschap in de sombere oorlogsjaren, waarin de schim van de dood je magere schaduw leek te vormen; waarin mijn vriendinnen, hologig en met een huid die strak gevouwen leek over jukbeen en kaak, uit het bloemblad van leliën, (The death of a beautiful woman is, unquestionably, the most poetical topic in the world) zo model hadden kunnen staan voor de Lady Ligeia of Madeline of Usher.'⁴⁴⁸

Maar vaker nog lazen de vrienden elkaar niet zonder gevoel voor theater gedichten voor. 'De bomen dorren in het laat seizoen' van Willem Kloos of 'Goede dood wiens zuiver pijpen' van Boustens. Die gedichten gingen van hand tot hand. Toen Jan in de etalage van boekhandel Haaxman in de De Kempenaerstraat een nieuwe uitgave van de *Gedichten* van Jacques Perk zag liggen, ging hij onmiddellijk de zaak binnen om een exemplaar te kopen. Toen

bedacht hij dat zijn vrienden er ook wel een zouden willen hebben. Jan bestelde er drie. Maar de boekhandelaar weigerde hem die te verkopen: ‘We gaan hier niet zwart handelen.’⁴⁴⁹

Misschien nog wel het best past de romantisch-melancholieke poëzie van de negentiende-eeuwse Leidse student Piet Paaltjens bij de jongens. Ze spelden de gedichten uit *Snikken en grimlachjes* van Piet Paaltjens:

Daar waren eens drie studentjes,
Drie vrienden in lust en in nood;
Ze sprongen zoo moedig de wereld in,
En de wereld – trapte ze dood.⁴⁵⁰

‘En dat scheen zo algemeen bekend te zijn,’ schreef Wolkers in *De walgvogel*, ‘van dat hardop voorlezen tussen de taxusbomen dat toen ik een keer langs het huis van een van mijn vriendinnetjes kwam, die ik in het geheim ontmoette, haar moeder tegen haar had gezegd: “Daar gaat die vreselijke jongen met die bontjas en dat apenhaar. Ze lezen elkaar in het bos gedichten voor.”’⁴⁵¹

Op een keer was er, toen Jan met zijn vrienden in het gras lag, een dik boerenmeisje op de fiets langsgelkomen. Jaap Grobbe had geroepen of ze even wilde stoppen. ‘Toen zei hij tegen haar terwijl hij op Paul Bondor wees: “Meneer wil met je vrijen.” Ze kreeg een hoofd als vuur en sprong gauw weer op haar fiets. Paul keek een beetje verschrikt, maar toen kwam er een gelukzalige boeddha-achtige glimlach op zijn gezicht. Je zag alleen aan zijn strohoed die op en neer knikte dat hij lachte.’⁴⁵²

In *Terug naar Oegstgeest* klimt Bob Griffioen daarna van pure malligheid in de schitterende tulpenboom die in het bos van Oud-Poelgeest in de achttiende eeuw nog geplant was door Boerhaave. ‘In het topje stak hij zijn hand naar mij op en riep: “Zo distributieboer.” En toen blies hij met zijn vuist voor zijn mond een schetterende reveille die in de verte tegen het kasteel weerkaatste en waarvan de reigers krijsend opvlogen. En Paul schudde alleen maar vermoeid zijn hoofd en ging verder met schrijven.’⁴⁵³

De tulpenboom had voor Jan een mythische uitstraling. Als kind had hij eronder gespeeld bij een feest dat door de zending in het bos van Oud-Poelgeest was georganiseerd. En elke herfst was het de fel cadmiumgele kleur van de liervormige bladeren die hem betoverde en hem aantrok als een geheime kracht. En dat werd nog eens versterkt toen hij het verhaal 'The Gold-Bug' van Edgar Allan Poe had gelezen.

In 'The Gold-Bug' wordt een kaart ontdekt waaruit blijkt dat er een schat is begraven onder een oude tulpenboom op de ruige kust van Sullivan's Island. Om de plaats van de schat te bepalen moet er door de linkeroogholte van een schedel, die in een holte van de tulpenboom is verstopt, een schietlood neergelaten worden. Van daaruit moet er in een rechte lijn vanaf de boom vijftig voet doorgetrokken worden de ruigte in.

Jan was gefascineerd door 'The Gold-Bug'. Hij dacht een fout te hebben ontdekt in de berekening van de plaats waar de schat verborgen moest liggen. Om te zien of hij gelijk had is hij met een schedel zonder onderkaak, die hij in een uitdragerswinkeltje had gekocht als attribuut voor zijn stillevens, en met een dieptelood Boerhaaves tulpenboom in Oud-Poelgeest in geklommen.

Toen Jan eenmaal boven in de boom zat, werd hij daar ontdekt door de plaatselijke veldwachter, A. Koerten. De agent sommeerde hem onmiddellijk naar beneden te komen. 'Hoe haalt in godsnaam een ambtenaar van de gemeente Oegstgeest het in zijn hoofd om met een doodskop in de boom te gaan zitten.'⁴⁵⁴

Daarop nam de agent de schedel zonder onderkaak in beslag. Hij zette die als een voetbal op de bagagedrager van zijn rijwiel strak vast onder zijn snelbinders. 'Toen stepte hij even met zijn fiets, sloeg statig zijn geüniformeerde, blauwgebiesde been over het zadel en verdween tussen de groenbemoste stammen terwijl je de tanden van de bovenkaak van de schedel zachtjes tegen het zwartgelakte metaal hoorde tikken.'⁴⁵⁵

De schedel is te zien op een olieverfschilderij dat Jan in 1945 maakte. Het is een klassiek stilleven, waarop een aantal vanitasymbolen zijn samengebracht om de ijdelheid en ijtheid van het

leven te verbeelden. Naast de schedel zonder onderkaak schilderde Jan een aantal lege flessen en wat boeken, waar een in een leer gebonden exemplaar van de Koran bij zit dat hij in een antiquariaat op de kop tikte, en twee groen uitgeslagen gekruiste botten.

In *Terug naar Oegstgeest* herinnert de ik-figuur zich dat hij in de zomer van 1943 uit het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, waar hij vaak kwam om te tekenen, botten had gestolen uit de houten doodskist van de Frankische soldaat. ‘Van het bruine skelet dat erin lag had ik een dijbeen en een opperarmbeen onder mijn zwarte regenjas meegenomen. Op het achterbalkon van de tram moest ik mijn kaartje uit mijn binnenzak halen. Ik stond zo aan die beenderen te denken dat ik helemaal vergeten was dat ze tegen mijn borstkas gedrukt zaten. Toen ik mijn ceintuur losmaakte vielen ze op de grond. Ik schrok, maar niemand had er bijzondere aandacht aan besteed. Alleen de conducteur keek er even naar. Toen schoof hij ze met zijn voet uit de loop of het een paar takken waren en knipte mijn kaartje.’⁴⁵⁶

Je zou denken dat de diefstal van de botten een apocrief verhaal is. Maar zeventig jaar na de zomer van 1943 gaf een oude vriend van Wolkers, Jan de Heer, een interview aan de *Oegstgeester Courant* waarin hij vertelde dat het werkelijk zo was gebeurd. ‘Ik herinner me,’ zei Jan de Heer, ‘dat we ooit samen naar het Museum van Oudheden in Leiden zijn geweest, en Jan allerlei botten stiekem in zijn broek stopte. Hij pikte als de raven! Later hingen die botten bij hem aan de muur op zijn kamertje in de Deutzstraat.’⁴⁵⁷

Na de begrafenis van zijn broer zou Jan de gekruiste botten weer van de wand van zijn zolderkamertje halen om zijn ouders niet te veel met de dood te confronteren. ‘Ik haalde het kruis meteen van de wand en verstopte het in het keukenkastje achter flessen met zoutzuur en bleekwater. Toen ik ze na de bevrijding tevoorschijn haalde waren ze giftig groen uitgeslagen en ze voelden modderachtig aan. Ik kon mijn nagels erin drukken. Ik durfde ze niet in de vuilnisbak te stoppen en begroef ze de volgende morgen voordat iemand op was in de brandgang.’⁴⁵⁸

Wolkers' vroegste verhalen zijn verdwenen, maar zijn allereerste gedicht is bewaard gebleven. Hij schreef het in 1943⁴⁵⁹ met de hand en tikte het verschillende keren uit op een van de Remington-schrijfmachines op het distributiekantoor.

Uit Parijs

Nu rijpen in mijn land de donkerblauwe bramen,
Die meisjes in hun smalle hand vergaren.
Zij zullen peinzend in de verte staren,
En 's avonds sluipt de nevel door hun open ramen.

's Nachts, in hun dromen, buigen gele blaren
Zich weer vaneen waar donkre vruchten hangen.
Weer zijn ze door een stil geluk bevangen,
De blauwe vruchten in hun hand vergarend.

En ik denk in een verre stad aan haar,
Die eens, een herfstseizoen, m'n liefste was,
En aan de teerheid van elkanders monden.

En weer zie ik je liggen in het gras:
Het hoge gras van die bosuithoek, waar
De lijsterbessen in de nevel stonden.

'Uit Parijs' is een echt jongensgedicht. Het barst van de bravoure. Het is bovendien niet geheel onbekwaam en getuigt van belesenheid. De techniek van het sonnet kende geen geheimen meer voor hem. Die had Jan zichzelf geleerd door goed te kijken naar de sonnetten van de jonggestorven dichter Jacques Perk. 'Daar hield ik enorm van,'⁴⁶⁰ vertelde Wolkers mij in het jaar voor zijn dood. Hij zou zijn hele leven Perks ode 'Aan de sonnetten' uit zijn hoofd kennen:

Klinkt helder op, gebeeldhouwde sonnetten,
Gij, kindren van de rustige gedachte!
De ware vrijheid luistert naar de wetten:
Hij stelt de wet, die uwe wetten achtte [...]

De eerste keer dat Jan werd geraakt door poëzie was bij een gedicht van Guido Gezelle. Hij had het gelezen onder aan een verhaal van een of andere tante Betje in *Christelijk Vrouwenleven*, waarop zijn moeder geabonneerd was.⁴⁶¹ Na Gezelle had Jan via Jacques de Vink het werk van Herman Gorter ontdekt. ‘En daar las je – de dichter was niet voor niets de zoon van de dominee – in een fonkelende beeldspraak alsof de bijbel door Monet was overgeschilderd in homerische penseelstreken... *daarin scheen nog de zon vuurrood / Maar in 't gebloemte ging de kleur al dood*. Mooier kan het niet, dacht je. Ik wil dood. Onherroepelijk.’⁴⁶²

Die puberale dramatiek beheerst ‘Uit Parijs’. De zeventienjarige dichter doet het voorkomen alsof hij in Parijs terugdenkt aan een oude liefde, een meisje met wie hij ‘eens’ in het hoge gras had gelegen en die een droombeeld bij hem oproept. Toen Jan het gedicht aan zijn vriend Jan Vermeulen liet lezen, schimpte die: ‘Schei toch uit met die onzin! Parijs! Je bent nog nooit verder geweest dan de Morspoort in Leiden! En wanneer heb jij dan meisjes met smalle handen bramen zien vergaren?’⁴⁶³

Ik kom nooit meer terug

Jan Wolkers leerde Jan Vermeulen kennen in de zomer van 1943. Vermeulen – drie jaar ouder dan zijn voornaamgenoot – werkte in de boekhandel Burgersdijk & Niermans in de Breestraat 113. De winkel bevond zich recht tegenover de trap van het Leidse stadhuis. Toen Jan op een zomerse zaterdagmiddag langs de boekhandel kwam lag er in de etalage op een kleine lessenaar een boek open over de impressionisten. Hij werd geraakt door de reproduc-

tie van een danseres van Degas en ging de winkel in om te vragen of hij het boek mocht inkijken. ‘Toen ik, bijna wankelend om die schoonheid van roze tule en roze vlees tegen een achtergrond van een regenboog van verfijnde pasteltinten die als een waas op mijn netvlies leek te zitten, de winkel binnenging, kwam een dichtertelijke jongeman met sluik blond haar en smalle lange handen als van een pianist me tegemoet.’⁴⁶⁴

Het boek over de impressionisten bleek veel te duur voor een jongen die op het distributiekantoor acht gulden in de week verdiende. Maar Jan mocht het wel inkijken. Jan Vermeulen boog zich de etalage in, liet hem op een stoel plaatsnemen en legde het zware boek op zijn schoot. Meer dan een uur lang zat hij daar ingespannen te kijken naar de geschilderde landschappen, zeeën en danseressen, terwijl Jan Vermeulen met gedempte stem klanten hielp. Toen de winkel ging sluiten gaf Jan het boek terug. ‘En zo liep ik, met mijn hoofd hoog als een schatkamer vol schitterende beelden die sprankelden als vissen in een leefnet, tussen de winkelende stroom mensen naar huis.’⁴⁶⁵

Vanaf dat moment liep Jan geregeld binnen bij Burgersdijk & Niermans. Jan Vermeulen, die niet alleen boekhandelaar was maar ook vormgever en dichter, leerde hem van alles over de kunsten en de literatuur waarvan hij tot dan toe alleen maar een vermoeden had. Ze begonnen elkaar thuis op te zoeken. Jan Vermeulen, net als hij van huis uit een gereformeerde jongen, woonde bij zijn ouders in de Verdamstraat 46 in Leiden. Zijn zolderkamertje stond verbazingwekkend vol boeken. Ook in Jans rariteitenkabinet in de Deutzstraat voerden ze lange gesprekken. Vader Wolkers vertrouwde dat niet helemaal. Hij stuurde Janna naar boven om te zien wat de jongens allemaal aan het doen waren. ‘Vader was bang dat ze homo’s waren,’ herinnert Janna zich. ‘Hij dacht dat ze op elkaar zouden liggen. Maar toen ik binnenkwam, zaten ze elkaar poëzie voor te lezen.’⁴⁶⁶

Jan Vermeulen bewonderde zijn jongere vriend om zijn energie, vitaliteit en uithoudingsvermogen. ‘Voor mij had hij,’ vertelde Vermeulen later, ‘een zekere bewondering om de eenvoudige re-

den dat ik veel gelezen had, gedichten schreef en een kleine uitgeverij had gehad die in de oorlog gedichtenbundels van Aafjes en Achterberg drukte. Hij leeft intens, heeft niet meer complexen dan een ander, beschikt over veel gevoel voor humor en een groot voorstellingsvermogen. Zijn verbale kwaliteiten waren soms indrukwekkend maar eerst later ben ik erachter gekomen dat hij zulke grote literaire kwaliteiten bezat.⁴⁶⁷

Jan Wolkers legde aan de man die later bij uitgeverij Meulenhoff de spraakmakende omslagen van zijn boeken zou ontwerpen de boekomslagen voor die hij op de Avondtekenschool had moeten maken. 'Hij kuchte wat beschaafd en terughoudend, want wat daar voor hem uitgesteld lag was wel ver verwijderd van de fijnzinnige voorkeur die hij had voor de Romulus van J. van Krimpen en de Hollandse Mediaeval van S.H. de Roos. Het leken eerder letters om de glazige stampotten van Heck's cafetaria op de Stationsweg op opzichtige reclameborden mee aan te prijzen. Wel gaf hij me de raad, met een lichte ironie in zijn stem, om de doodse plakkaatverf in het vervolg wat dunner aan te brengen. Inderdaad was zo hier en daar de verf van de meer dan struise deco-letters afgesprongen als stukjes legpuzzel.'⁴⁶⁸

Maar de belangrijkste invloed die Jan Vermeulen op hem uitoefende was die van gids in de poëzie. In de Verdamstraat had Vermeulen een boekenkast vol poëziebundels staan. *Een winter aan zee* van A. Roland Holst, bundels van Boutens, Jan van Nijlen en van Van Eyck, hij mocht ze bij armvrachten tegelijk meenemen. 'Alleen toen ik,' schreef Wolkers bijna vijftig jaar na dato in een in memoriam voor Vermeulen, 'op een keer de gedichten van Nijhoff mee wilde nemen scheen daar voor mij een embargo op te rusten. Het bleek dat hij bang was dat ik door die lichtzinnige decadente verzen met die geposeerde weemoed mijn spontaniteit en drieste onschuld zou verliezen die je als beeldend kunstenaar in spe zo broodnodig lijkt te hebben. Waarschijnlijk was hij bevreesd dat ook ik op den duur behaagziek zou worden of het hart tot de onvruchtbare plek om zou gaan spitten. Maar toen ik wegging stak hij het toch bij de andere bundels onder mijn arm omdat hij vond

dat hij me niet moest behandelen als zijn jongere broer die hij voor de lagen en listen en valkuilen des levens had te behoeden. Ik moest het zeker zelf maar weten als ik mijn huid als dundoek openschroei­de.⁴⁶⁹

In de roman *De onverbiddelijke tijd* herinnert de hoofdpersoon zich hoe hij tijdens de oorlog eens bij zijn vriend op zijn zorgvuldig ingerichte kleine kamertje kwam en daar op tafel iets onder een handdoek lag. ‘Ik moest op enige afstand blijven staan en toen rukte je als een goochelaar de handdoek weg. (Het was een blauwgrijs geblokte handdoek. Ja, ik ben en blijf het vlijmscherpe geheugen van ons tweeën!) En daar lagen twee bundels van Hölderlin, in hemelsblauw linnen band met de titels in goud op de rug. Gedichte en Hyperion, Empedokles en Aufsätze.’⁴⁷⁰

De beide Jannen hebben de gedichten van Hölderlin hevig bewonderd. Ze dweepten ermee. Ze schreven oden met de hand over, zoals ‘An die Parzen’: ‘Willkommen dann, o Stille der Schattenwelt!’⁴⁷¹ In *De onverbiddelijke tijd* komt zelfs een scène voor waarin de vriend van Wolkers’ alter ego in de Breestraat tussen een groepje Duitse soldaten gaat staan en met gedragen stem en in smetteloos Duits declameert:

Wenn ihr Freunde vergesst, wenn ihr den Künstler höhnt,
Und den tieferen Geist klein und gemein versteht,
Gott vergibt es, doch stört nur
Nie den Frieden der Liebenden.⁴⁷²

Jan Vermeulen bewoog zich tijdens de oorlog al voorzichtig in literaire kringen. Samen met zijn beste vriend van de Leidse hbs op de Hoge Rijndijk, Hans van Straten, zocht hij aansluiting bij andere jonge dichters. Opgewonden hoorden zij het nieuws dat Louis Lehmann uit Utrecht naar Leiden was gekomen. Ze bewonderden Lehmann vanwege zijn gedichten in *Criterium* en de lino’s in het surrealistische tijdschrift *De schone zakdoek*. Toen de mare ging dat Max de Jong – Vermeulen had een paar gedichten van De Jong gelezen in *Groot Nederland* – ergens op de Jan van Goyenka-

de in Leiden was komen wonen, zijn Vermeulen en Van Straten hem daar gaan zoeken. ‘Dus begonnen wij gewoon op nummer 1 te bellen en te vragen of meneer De Jong thuis was,’ schreef Van Straten. ‘Op nummer 19 hadden wij succes.’⁴⁷³

Het meest bijzondere contact dat Jan Vermeulen tijdens de oorlog legde, was dat met Gerrit Achterberg, de door hem vurig bewonderde dichter van *Afvaart*, *Eiland der ziel* en *Dead End*. De kennismaking met deze bundels had hem de poëtische schok van zijn leven gegeven. Vermeulen had Achterberg in 1942 een brief geschreven waarin hij van zijn bewondering getuigde en was vervolgens door Achterbergs ‘verloofde’, de verpleegster Annie Kuiper, per brief gevraagd of hij de dichter wilde gaan opzoeken in sanatorium Rhijngeest – het gesticht op een steenworp afstand van het ouderlijk huis van Jan Wolkers.

Gerrit Achterberg werd op Rhijngeest vastgehouden omdat hij op 15 december 1937 in een vlaag van waanzin zijn hospita had vermoord. Hij was in de gevangenis terechtgekomen en had, nadat hem in 1938 tbr was opgelegd, in verschillende gestichten gezeten. Op 2 december 1942 was Achterberg naar Oegstgeest overgebracht. Een maand later, op zondag 3 januari 1943, zocht Jan Vermeulen de sterk vereenzaamde, nog pas zevenendertigjarige, maar al bijna grijze dichter voor het eerst op. De ontmoeting werd een succes. Ze konden het uitstekend met elkaar vinden. De zondagen daarop kwam Jan Vermeulen opnieuw naar Rhijngeest om met Achterberg door de tuin te wandelen.

Vermeulen ging voor Achterberg als een soort secretaris optreden. Hij tikte gedichten voor hem uit, ordende recensies en hielp hem om een keuze uit zijn gedichten te maken voor nieuwe bundels. Zij voerden vele, lange en intensieve gesprekken. Achterbergs biograaf Wim Hazeu noemt Jan Vermeulen wel ‘Achterbergs Eckermann’,⁴⁷⁴ al legde de jonge bewonderaar – en achteraf kon Vermeulen zich wel voor zijn kop slaan⁴⁷⁵ – anders dan Eckermann zo schitterend bij Goethe had gedaan de weerslag van de gesprekken met de meester niet vast.

Jan Vermeulen liet aan Jan Wolkers Achterbergs bundels lezen.

En hij vertelde hem verhalen over de dichter. Die waren vaak beklemmend of zelfs beangstigend. Jan Vermeulen vertelde dat Achterberg op een dag in zijn kamer in Rhijngeest met opengesperde ogen tegen hem had gezegd: 'Als dat vaasje anders had gestaan, had ik je dood moeten schieten. Want het licht is net zo.'⁴⁷⁶

Van Achterbergs gedichten was Jan Wolkers onmiddellijk onder de indruk. Het zou best kunnen dat het verlangen naar de verloren geliefde in 'Uit Parijs' op Achterberg is geïnspireerd, of dat een zinsnede als 'een verre stad' een echo is van Achterbergs frase 'voorbij de laatste stad'. De doodsthematiek sprak hem aan, de indringende beelden.

Half augustus 1943 werd Achterberg overgeplaatst naar Eibergen, waar hij in gezinsverpleging werd opgenomen. In oktober haalde hij zijn schrijfmachine op bij Vermeulen en kon die zijn taak als poëziesecretaris weer neerleggen. Daarmee was de fascinatie van Vermeulen voor het werk van Achterberg en voor boeken en letters allerm minst voorbij. In die tijd leerde Vermeulen zelf drukken bij een klein drukkerijtje voor visite- en trouwkaartjes om de hoek bij zijn ouderlijk huis in Leiden, drukkerij J.W. Dubelaar aan de Hoge Rijndijk.

Eind mei 1944 gaf Vermeulen clandestien een bundel uit met niet eerder gepubliceerde gedichten van Gerrit Achterberg: *Morendo*. Die bundel zette en drukte hij in een oplage van 500 exemplaren bij de Leidsche Handelsdrukkerij J. Karstens aan de Hooigracht 35. Hans van Straten, die als leerling van de School voor Taal- en Letterkunde in Den Haag over een ausweis beschikte, werd onbezoldigd colporteur en ging *Morendo* aanbieden bij de boekhandels.⁴⁷⁷

Jan Wolkers kreeg als een van de eersten een exemplaar van *Morendo* in handen en was diep onder de indruk van de gedichten. 'In een gammele hut in het bos van Kasteel Oud-Poelgeest, waar de vochtige kille novemberwind doorheen blies over onze schaars geklede ondervoede lichamen, las ik ze aan een paar vroegere schoolvrienden voor.'⁴⁷⁸

Jan Vermeulen had *Morendo* gemaakt terwijl hij zat onderge-

doken. In februari 1944 was hij via zijn werk in de boekhandel opgepakt voor de Arbeitseinsatz en door de Duitsers naar Wijk aan Zee gestuurd, waar hij tewerkgesteld werd bij de bouw van de bunkers voor de Atlantikwall. Toen Jan Vermeulen dat één dag had gedaan was hij, zonder zich af te melden, teruggekeerd naar Leiden. Hij dook onder. 'Hoeveel moeite ik er ook voor deed,' herinnerde Jan Wolkers zich, 'ik kreeg zijn onderduikadres niet van zijn ouders te horen.'⁴⁷⁹

De ironie wilde dat Jan Vermeulen, na een week bij een boer in Oud Ade te hebben gezeten, gewoon weer was teruggekeerd naar zijn ouderlijk huis in de Verdamstraat. Hij dook onder op zijn eigen kamer. Pas na de bevrijding zagen Jan en Jan elkaar weer, 'vermagerd als hagedissen na de winterslaap'.⁴⁸⁰

In de zomer, op 10 juli 1944, werd Hans van Straten gearresteerd vanwege het verspreiden van '*Hetzschriften*'. Hij werd veroordeeld tot acht maanden gevangenisstraf, die hij moest uitzitten in de gevangenis van Utrecht. Nadat Van Straten op 10 maart 1945 werd vrijgelaten, kwam Jan Vermeulen hem opzoeken met de uitgaven die in de tussentijd waren verschenen. Daartussen zat ook de poëziebundel *Tot nader order* van Hans van Straten zelf, die Vermeulen bij drukkerij Dubbelaar van de pers had laten rollen. De poëzie hield de jongensclub in bange tijden overeind.

De dag nadat Jan Wolkers Jan Vermeulen voor het eerst had ontmoet, trok hij er met zijn schildersspullen op uit en ging naar het bos van Oud-Poelgeest. Hij was geïnspireerd geraakt door het kleurige, woeste werk van de impressionisten dat hij op de grote platen in het boek in de boekhandel in de Breestraat had zitten bekijken.

'Ik had me,' herinnerde Wolkers zich later, 'vast voorgenomen om met mijn in de verf gedoopte penselen ook zo het doek te gaan sabelen als die franse schilders gedaan hadden. Een titanengevecht op klein formaat. Terwijl ik door het hoge gras van de weilanden, waar al volop zuring en boterbloemen tussen bloeiden alsof er in vervoering met gebrande sienna en cadmiumgeel gesprenkeld was, de hoge eiken van Poelgeest naderde hoorde ik ineens, door hol

geroffel van spechten heen, zinnen uit de *Mei* tussen de grijze stammen opklinken.⁴⁸¹

Jan herkende de stem. Vlak voor hem in het gras zag hij Jan Vermeulen liggen, met naast hem een Duitse Feldweibel. Zij hadden allebei Gorters *Mei* voor zich in het gras liggen. Jan Vermeulen las hardop voor uit zijn exemplaar.

De Duitse soldaat heette Julius Seiwert. Hij was Burgersdijk & Niermans binnengestapt en had Jan Vermeulen gevraagd of ze werk van Albert Verwey voorradig hadden. Seiwert, negenendertig jaar oud, was voor hij door de Wehrmacht onder de wapenen werd geroepen leraar Frans op een lyceum in Frankfurt geweest. Hij had werk van Heinrich von Kleist vertaald en een toneelstuk in verzen gepubliceerd onder het pseudoniem Hartwig Runolt. De naam van Verwey kende de Feldweibel vanwege de vriendschap van de Tachtiger met de Duitse dichter Stefan George.

Vermeulen vertelde Seiwert dat hij hem niet aan het werk van Verwey kon helpen. Verweys werk was vanwege zijn gedicht 'De dichter en het Derde Rijk' tot *entartete Kunst* verklaard en dus verboden. Maar Vermeulen raadde hem aan in plaats van het werk van Verwey de *Mei* van Herman Gorter te lezen. Daarop spraken zij af om dat samen te gaan doen – en zo trof Jan Wolkers hen dus aan in het gras van Oud-Poelgeest: verdiept in de *Mei*, verzen reciterend, zonder oog of oor voor wat er om hen heen gebeurde.

Jan Vermeulen en Julius Seiwert zouden elkaar daarna geregeld ontmoeten, ergens in de stad of erbuiten. Seiwert was gelegerd in de Morspoortkazerne in Leiden. 'Hij was in uniform en vond het beter voor me dat we niet met elkaar werden gezien,' vertelde Vermeulen. 'Mij kon het niets schelen. Ik kon van iedere Duitser het bloed wel drinken, behalve van hem. Hij had nog nooit in zijn leven de Hitlergroet gebracht. Ik vereerde hem en hield van hem als een tweede vader.'⁴⁸²

Jan Wolkers ontmoette Julius een aantal malen en ging in de zomer van '43 met hem wandelen in Oud-Poelgeest en de Leidse Hout. Jan Vermeulen en Julius – in burger – hebben Jan ook een

keer thuis opgezocht. Om op zijn zolderkamertje zijn schilderijen te bekijken. ‘Toen hij enthousiast werd over mijn sepia-tekeningen,’ herinnerde Wolkers zich, ‘drukte hij zich nogal luidruchtig in bloemrijk Duits uit, zodat een Joodse vrouw die bij ons ondergedoken zat verscheidene uren rillend onder haar bed heeft gelegen omdat ze dacht dat er Razzia’s waren en dat het huis werd doorzocht.’⁴⁸³

Volgens Hans van Straten moet vader Wolkers, toen hij van het bezoek van Julius hoorde, woedend hebben uitgeroepen: ‘Wat hoor ik? Is hier een Duitser in huis geweest?!’⁴⁸⁴

In oktober 1943 werd Julius opgeroepen voor het oostfront. Jan Vermeulen stelde alles in het werk om hem te laten onderduiken, maar daar wilde Julius niets van weten. Hij kwam afscheid nemen van Vermeulen in de boekhandel en zei: “‘Vaarwel, ik kom nooit terug.’ Hij vond het zeer terecht dat hij zijn leven moest offeren voor de vrede. “Ik weet nu al dat ik doodga. Het is onze eigen schuld. Wij zijn de oorzaak van deze oorlog, dus het is terecht dat wij er allemaal aangaan.”⁴⁸⁵

Jan Vermeulen wisselde nog een paar brieven met zijn Duitse vriend aan het front, maar na een paar maanden bleef het stil. Julius zou nooit meer terugkeren. Jan Vermeulen droeg zijn bundel *De terugtocht* aan hem op en zou later de zoon die hij met Janna Wolkers kreeg Julius noemen. De eerste regels van het gedicht ‘De terugtocht’ luiden:

Ik had vanavond naar het stadspark willen gaan
Om voorgoed af te rekenen met het verleden,
Maar ’k bracht het niet verder dan halverwege.⁴⁸⁶

Halverwege zijn leven – zo voelde Jan Wolkers zich ook, nu de bezetting steeds grimmiger trekken kreeg. De Duitsers eisten van studenten een loyaliteitsverklaring en van kunstenaars dat zij zich inschreven bij de Kultuurkamer. Jongemannen werden opgepakt en naar Duitsland gestuurd om te werken in de oorlogsindustrie. Bovendien werd er vanaf het midden van 1942 ernst gemaakt met

de deportatie van Joden. Op 6 maart 1943 waren alle Joodse patiënten uit Endegeest en Rhijngeest weggevoerd.

Vlak voor zijn achttiende verjaardag, op 26 oktober 1943, werd Jan opgeroepen voor de Arbeitseinsatz. Hij zegde zijn baan op als bode bij het distributiekantoor in Oegstgeest en besloot om onder te duiken op een kamertje in Leiden. Op de dag dat Jan moest opkomen voor de arbeidsdienst pakte hij zijn koffer en bond hij zijn tekeningen en schilderijen bij elkaar met een touw en stak ze onder zijn arm. Hij gaf zijn vader een hand, zoende zijn moeder, die zenuwachtig met haar zakdoekje frommelde, op haar wang en verliet het ouderlijk huis. 'En ik dacht,' schreef Wolkers in *Terug naar Oegstgeest*, 'dit is voor het laatst dat ik het zie, ik kom nooit meer terug.'⁴⁸⁷

